

Research Paper

How Did Modernity Enter the Iranian Domestic Spaces During the Naseri Period Until the End of the Qajar Era?

Mohammad Reza Javadi Yeganeh^{*1} , Azadeh Aghalatifi² , Zahra Ghaznavian³

¹ Professor of Sociology, Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran, myeganeh@ut.ac.ir

² Assistant Professor of Architecture, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Beheshti University, Tehran, Iran, a_ghalatifi@sbu.ac.ir

³ Ph.D. candidate, Department of Sociology and Social Communication Sciences, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Alborz Campus, Tehran, Iran, zahra.ghaznavian@alumni.ut.ac.ir

 [10.22080/ssi.2025.28449.2253](https://doi.org/10.22080/ssi.2025.28449.2253)

Received:
January 19, 2025
Accepted:
April 5, 2025
Available online:
August 30, 2025

Abstract

Objectives: Various narratives have been presented about the modernization of Iran, which have mainly been based on public spaces and their institutions. However, it is also possible to analyze the Iranians' encounter with modernity through the lens of the home and domestic spaces. This study aims to present such a narrative by emphasizing the role of non-human objects and actors, focusing on the experience of the capital's nobility and aristocracy in the final 77 years of the 130-year Qajar period. **Methods:** This research utilizes Bruno Latour's actor-network theory (ANT), as well as documentary studies and thematic analysis. The capabilities of the qualitative software ATLAS.ti allowed us to read a large volume of data extracted from forty books and first-hand documents related to the aforementioned period (including biographies, travelogues, newspapers, and treatises), line by line. **Results:** This study shows how a new actor-network is formed around the domestic space and the experiences of the emerging "new privileged" class. This new network-actor challenges the premodern Iranian domestic space, strengthening its bonds with its components. In the final step, by going to the outskirts of the city and building new buildings and taking refuge in them as new interiors, the new network-actor is safe from the strength tests of its competitors, the traditionally conservative strata of society. This allowed the new network-actor to consolidate its experience of a newly constructed domestic life, which included new architecture, objects, behaviors, and relationships. This experience would be passed on to future generations, including us. **Conclusion:** Finally, present research shows that, alongside the public space, in our private spaces and the institution of the family, we have also had experiences of modernity more confidentially and profoundly, which later appeared more seriously in the public spaces and institutions of society.

Keywords:
Actor-network theory,
Domestic space, Material
culture, Modernity, Qajar

*Corresponding Author: Mohammad Reza Javadi Yeganeh

Address: Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. **Email:** myeganeh@ut.ac.ir

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License

(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

2538-3612 © The Author(s)

Published by University of Mazandaran

Extended Abstract

1. Introduction

Scholarly understandings of Iran's engagement with modernity have largely centered on the public sphere, state institutions, and dominant discourses. In contrast, the private realm—particularly the domestic space of Iranian households—has received limited analytical attention as a site of modern transformation. This study seeks to address this lacuna by focusing on the role of objects and non-human actors in shaping domestic modernity, with special emphasis on the everyday lives of the emergent privileged class in Tehran during the Naseri period through to the end of the Qajar dynasty. The research adopts Bruno Latour's Actor-Network Theory (ANT) as its theoretical framework, which posits that agency is distributed among both human and non-human entities. The domestic sphere, in this study, is conceptualized not merely as an architectural form but as a composite of spatial arrangements (semi-fixed space) and interpersonal relations (fluid or informal space), aiming to reconstruct the historical trajectory through which modern domesticity emerged in Iran.

2. Methods

This research employs a qualitative, interpretive approach using documentary analysis as the primary method. The temporal scope spans from the coronation of Naser al-Din Shah (1848) to the end of the Qajar dynasty (1925). Geographically, the focus is confined to Tehran's upper-class households, particularly the newly emerging privileged elite. Primary sources included 12 memoirs and autobiographies, eight travelogues, selected treatises, issues of the periodical *Shokufeh*, and archival photographs from the Golestan

Palace. Thematic Analysis (TA) was conducted using ATLAS.ti software. From over 5,000 semantic units coded, six main themes were derived: (1) functions of the home, (2) architecture, (3) material culture, (4) spousal relationships, (5) child-rearing practices, and (6) domestic servants. The credibility of findings was ensured through triangulation and reliance on first-hand historical sources.

3. Results

The entry of modernity into Iranian domestic space during this period occurred through dynamic interactions among a wide array of human and non-human actors. Human agents included Naser al-Din Shah, members of the royal family, reformist statesmen, intellectuals, European women, foreign envoys, architects, and merchants. These actors collectively facilitated the circulation and integration of modern objects—furniture, clocks, chairs, lighting fixtures, new food items, writing tools, Western-style clothing, and even childcare devices like feeding bottles—into elite Iranian households. The traditional domestic setting, grounded in introverted architectural patterns and multifunctional room usage, was subjected to critique and transformation. Aesthetic and spatial shifts moved homes toward extroversion, ornate Western embellishments, and specialized spatial functions. For the first time, discrete spaces such as dining rooms, reception halls, bedrooms, and studies emerged. Concurrently, the *andaruni* (women's quarters) underwent symbolic and functional reorganization, marked by new consumption patterns, luxury items, and evolving relational norms among household members.

Persistent efforts were evident in redefining homemaking norms, marital

dynamics, child-rearing practices, and the role of domestic labor. The maternal role gained prominence over that of traditional wet nurses, and romantic, consensual marriage became increasingly desirable. In several instances, these changes succeeded in forming stable actor-networks that gradually solidified into "black boxes"—to use Latour's terminology—indicating a new, stabilized domestic order. Nevertheless, some imported objects and innovations failed to secure an enduring presence. Western-style beds, modern baths, and flush toilets—despite their introduction—did not become culturally embedded due to climatic incompatibility, body-use habits, or infrastructural limitations (e.g., fuel shortages). The study further illustrates how this emerging actor-network, centered around the lifestyles of the newly privileged elite, effectively challenged the prior black-box of traditional domesticity. By relocating to suburban villas and reinventing private spaces, this group insulated itself from the resistance of conservative sectors of society. In doing so, it consolidated a novel experience of modern domestic life, one defined by architectural transformation, new materialities, evolving behaviors, and relational reconfigurations.

4. Conclusion

The findings suggest that the penetration of modernity into Iranian domestic life was not imposed top-down by institutional decrees or macro-structural shifts. Rather, it evolved through complex, bottom-up interactions between people, objects, built environments, and consumption cultures. The home—as a

richly layered container of global transformations—played a pivotal role in shaping modern Iran. This study underscores that modernity is not merely a constellation of abstract laws and institutions, but an intricate network of objects, actors, and relationships, continuously reconfigured within domestic spaces. By applying Actor-Network Theory, the research demonstrates that objects possess agentic capacities and contribute meaningfully to the reordering of social life. Understanding the historical reconfiguration of the domestic sphere—particularly within the emergent elite—offers a more nuanced portrayal of Iranian modernity. Moreover, it opens the door for comparative research across periods and social strata. Ultimately, the study reveals that beyond the public sphere, it is within the seemingly intimate and private realm of the household that foundational experiences of modernity took shape—experiences that later manifested more prominently in public institutions and societal structures.

Funding

There is no funding support.

Authors' contribution

This article is derived from Zahra Ghaznavian's doctoral dissertation in Economic and Development Sociology at the University of Tehran, Alborz Campus. The dissertation was conducted under the supervision of Dr. Mohammad Reza Javadi Yeganeh and the advisement of Dr. Azadeh Aghalatifi.

Conflict of interest

Authors declared no conflict of interest.

علمی پژوهشی

چگونگی ورود مدرنیته به فضای خانگی ایرانیان دوره ناصری تا پایان قاجار

محمد رضا جوادی یگانه*^۱ ID، آزاده آقالطیفی^۲ ID، زهرا غزنویان^۳ ID

^۱ استاد، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران، myeganeh@ut.ac.ir
^۲ استادیار، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران، a_ghalatifi@sbu.ac.ir
^۳ دانشجوی دکتری، گروه جامعه‌شناسی و علوم ارتباطات اجتماعی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، پردیس البرز، تهران، ایران، zahra.ghaznavian@alumni.ut.ac.ir

doi 10.22080/ssi.2025.28449.2253

چکیده

اهداف: از مدرن شدن ایران، تاکنون روایت‌های مختلفی ارائه شده که عمدتاً مبتنی بر فضای عمومی و نهادهای آن بوده‌اند؛ درحالی‌که از دریچه خانه و فضاهای خصوصی نیز می‌توان مواجهه ایرانیان را با مدرنیته تحلیل کرد. این مقاله قصد دارد چنین روایتی را با تأکید بر نقش اشیا و کنش‌گران غیرانسانی ارائه دهد؛ روایتی که تمرکز خود را بر تجربه اعیان و اشراف پایتخت، در ۷۷ سال پایانی از دوره ۱۳۰ ساله قاجار قرار داده است. روش مطالعه: این پژوهش با استفاده از نظریه کنش‌گر- شبکه برونو لاتور و نیز روش مطالعات اسنادی و تحلیل تماتیک به بررسی این مسأله پرداخته است. قابلیت نرم‌افزار کیفی اطلس تی‌آی این امکان را به ما داده که حجم بسیاری از داده‌های استخراج‌شده از چهل سند دست اول مربوط به دوره مذکور را (شامل زندگی‌نامه، سفرنامه، روزنامه و رساله) خط به خط خوانده و با ارجاع به آن‌ها نشان دهیم که چطور کنش‌گر- شبکه جدید فضای خانگی، حول تجربیات طبقه نوظهور «ممتاز نو» شکل می‌گیرد. یافته‌ها: این کنش‌گر- شبکه، جعبه‌سیاه فضای خانگی پیشامدرن ایرانیان را به چالش کشیده و از این طریق، پیوندهای بین اجزاء خود را قوی‌تر می‌کند. در گام نهایی نیز، با رفتن به حاشیه شهر و ساخت عمارت‌های جدید و پناه‌گرفتن در آن‌ها به‌عنوان اندرونی‌هایی جدید، از آزمون‌های استحکام رقبا که قشر سنتی محافظه‌کار جامعه بودند، در امان می‌ماند. کنش‌گر- شبکه جدید، به این وسیله می‌تواند تجربه خود را از یک زندگی خانگی نو و مدرن ساخته، تثبیت کرده و به دست آیندگانی که ما باشیم، برساند؛ زندگی‌ای که شامل معماری، اشیا، رفتارها و روابط جدیدی است. نتیجه‌گیری: مقاله درنهایت نشان می‌دهد که ما در کنار فضای عمومی، در فضاهای خصوصی خود و نهاد خانواده نیز به شکلی محرمانه‌تر و عمیق‌تر، تجربیاتی از مدرنیته را داشته‌ایم که بعدها در فضاها و نهادهای عمومی جامعه به‌طوری جدی‌تری ظاهر شده‌اند.

تاریخ دریافت:

۳۰ دی ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش:

۱۶ فروردین ۱۴۰۴

تاریخ انتشار:

۰۸ شهریور ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

فرهنگ مادی، فضای خانگی، قاجار، کنش‌گر- شبکه، مدرنیته

* نویسنده مسئول: محمد رضا جوادی یگانه

آدرس: گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

ایمیل: myeganeh@ut.ac.ir

این مقاله با دسترسی آزاد تحت مجوز بین‌المللی کربیتو کامنز از نوع نسبت‌دادن-غیرتجاری-بدون انشقاق ۴/۰ است.

ناشر: دانشگاه مازندران نویسنده(گان) © ۲۵۳۸-۳۶۱۲

۱ مقدمه و بیان مسأله

نویسنده کتاب «یک تاریخ جهان در صد شیء» سعی دارد دو میلیون سال از زندگی انسان را با استفاده از مجموعه محدودی از اشیاء روایت کند. او با تأکید بر اینکه بیشتر جهان در بیشترین زمان، متنی نداشته و تاریخ را فاتحان نوشته‌اند و از بازنده‌ها جز اشیائشان چیزی برای روایت داستان‌ها باقی نمانده، از ضرورت تاریخ‌نگاری‌ای می‌گوید که متن‌ها و اشیاء را در کنار هم بنشانند (گرگور، ۱۳۹۴: ۱۸). هم‌سو با همین جریان، آپادورای^۱ (۱۹۸۸) از حیات اجتماعی اشیاء صحبت کرده و کوپیتوف^۲ (۱۹۸۶) در مراحل زندگی‌نامه اشیاء از مرحله‌ای چون کالایی‌شدن، غیرکالایی‌شدن، مقدس‌شدن و تقدس‌زدایی نام می‌برد. با این حال، روایت‌های تاریخی ما در علوم اجتماعی تاکنون برخلاف این رویکرد نگاشته شده‌اند. آن‌ها بیشتر به شخصیت‌ها، رویدادها و گفتمان‌ها پرداخته‌اند و رفت‌وآمد اشیاء را یا اصلاً ندیده‌اند و یا آن‌ها را صرفاً در پس‌زمینه روایت‌های اصلی، مورد اشاره قرار داده‌اند.

با این حال، امکان ساخت روایت دیگری از تاریخ ایران و شیوه مواجهه‌اش با مدرنیته نیز وجود دارد؛ روایتی که با تأکید بر نقش اشیاء در تحولات، ترسیم شود و نیز به جای تکرار مطالعات فضای عمومی و نهادهای آن^۳، به سراغ نهاد خانه و فضای خصوصی ایرانیان برود. هرچند که برخی از تحولات مربوط به خانه را آنجا که بنا و کالبد^۴ مدنظر است از خلال پژوهش‌های تاریخ معماری می‌توان رصد کرد؛^۵ اما منظور ما از فضای خانگی^۶، کلیتی به مراتب، عام‌تر از معماری بوده و ترکیب روابط میان افراد، گروه‌ها، اشیاء و معماری خانه را دربرمی‌گیرد. در اینجا با الهام از ادوارد هال، اجزاء فضای خانگی را سه دسته می‌کنیم:

- فضاهای «ثابت» یا همان معماری و کالبد بنا
- فضاهای «نیمه‌ثابت» یا همان اشیاء و چیدمان آن‌ها
- فضاهای «بی‌شکل» یا «سیال» که افراد حاضر در فضا و روابطشان با هم و با دو جزء پیشین را در برمی‌گیرد (هال، ۱۳۸۴: ۱۲۳).

با این تعریف باید گفت، در روایت‌هایی که تاریخ‌نویسان ارائه داده‌اند، «زندگی‌های خانگی» ایرانیان یا کلاً غایب هستند و یا دست‌کم به‌عنوان موضوعی مستقل بررسی نشده‌اند. البته این بی‌توجهی، خاص ایران نیست. سی‌راد^۷ (۲۰۱۷) در «دائرةالمعارف بین‌المللی جغرافی» تصریح می‌کند که مطالعه این حوزه، در سطح جهانی نیز تاریخ کوتاهی دارد و تازه از اواخر دهه ۱۹۷۰ توسط برخی اندیشمندان فمینیست مطرح شده است؛ افرادی که به غلبه رویکردهای پدرسالارانه بر فضای عمومی معترض بوده و معتقدند به حوزه مردانه خیابان، بیش از حوزه زنانه منزوی خانه توجه شده است.

پس تحولات یک منطقه را از طریق خانه‌هایش نیز می‌توان روایت کرد و مثلاً در مورد ایران ناصری گفت، درحالی‌که در نخستین مجلس ایران (این مدرن‌ترین نهاد و دستاورد مهم مشروطه)، نمایندگان منتخب مردم، هنوز بر روی زمین و به صورت دو زانو می‌نشستند و قالیچه‌ای که روبه‌روی رئیس پهن شده بود، حکم تریبون را داشت (مستوفی، ۱۳۹۵: ۱۰۱۳؛ تهرانی، ۱۳۷۹: ۳۳۲)، طبقه اعیان و اشراف تهران از سال‌ها پیش از آن، در نهاد خانه، فضاهای جدیدی را ساخته بودند که مملو از دکوراسیون غربی و انواع مبلمان مدرن بود؛ یا کمی پیش از دگرجنس‌پذیر شدن فضاهای عمومی کشور

⁴ House

^۵ مثلاً قبادیان، ۱۳۸۳، حائری، ۱۳۸۸؛ ارمغان، ۱۳۹۳؛ کریمی، ۱۴۰۰؛ اسکرس، ۱۴۰۰

⁶ Domestic Space

⁷ Cieraad, I.

¹ Appadurai, A.

² Kopytoff, I.

^۳ درباره سیاست نگاه کنید به: آبراهامیان، ۱۳۹۶ و کاشانی،

۱۳۹۹؛ درباره اقتصاد به: توحیدلو، ۱۳۹۴؛ درباره معماری به:

قبادیان، ۱۳۸۳؛ درباره جنسیت به: بالسلو، ۱۴۰۰

است؛ دیگرانی که باید تصویر معکوس روشن‌گری می‌بودند؛ سویه‌های تاریک، سرکوب‌شده و نفی شده آن (گبین و هال، ۱۳۹۰: ۲۱-۱۳).

در آغاز مدرنیته اروپا، انقلاب صنعتی نیمه دوم قرن ۱۸ را اغلب یکی از رویدادهای مهم می‌دانند. در مورد ایران اما به نظر می‌رسد ما تازه یک قرن پس از آن و در دوره قاجار است که شروع به تجربه این دنیای نو می‌کنیم. به تعبیر فوران (۱۳۹۸) در دوره قاجار، ایران پسا صفوی خارج‌شده از موقعیت «بیرونی»، تحت تأثیر تحولات پردامنه بین‌المللی، درنهایت وارد نظام جهانی شده و به ادبیات والرش‌تاین، در وضعیت «پیرامونی» یا «حاشیه‌ای» آن قرار می‌گیرد و این، سرآغاز گره‌خوردن هرچه بیشتر سرنوشت ما با سرنوشت دیگر کشورها و نوسانات جهانی سرمایه است.

درون دوره قاجار نیز، اهمیت دوره ناصری را باید بیش از بقیه دانست؛ چراکه ناصرالدین شاه در هفده سالگی به پادشاهی می‌رسد. حدود نیم قرن فرصت اعمال قدرت دارد و به لحاظ روحیه شخصی نیز ماجراجو، نودوست و در مواردی حتی «بدعت‌گذار» است. نقطه اوج تعامل بی‌واسطه او با غرب نیز سه سفرش به فرنگستان است که نخستین آن‌ها با برگزاری پنجمین نمایشگاه جهانی اروپا مصادف می‌شود.^۱ او از پیش از این سفرها، پروژه‌هایی را در راستای مدرن‌سازی ایران آغاز کرده بود که ساخت دارالفنون، پست و تلگراف، احتسابیه، تکیه دولت و حتی عمارت‌های خوابگاه و شمس‌العماره با معماری برون‌گرای جدیدشان از نمونه‌های آن‌هاست. اسکرس که تحولات پایتخت‌های سه کشور خاورمیانه‌ای ایران، ترکیه و مصر را در فاصله قرون ۱۶ تا ۱۹ مطالعه کرده، تهران زمان ناصری را دارای «بیشترین و سریع‌ترین» تغییرات در بین این کشورها معرفی می‌کند (اسکرس، ۱۴۰۰: ۲۸). با این حال، به نظر می‌رسد پس از سفرهای فرنگش است که زندگی خانگی و روزمره

به واسطه تأسیس خیابان‌ها و عملکرد نهادهای جدید، فضاهای خانگی جدید، امکان برگزاری میهمانی‌های مختلط را در فضاهایی امن، به این گروه از ایرانیان می‌دادند؛ حتی پیش از تصویب قانون مشروطه و دیگر قوانین مدرنی که مدافع حقوق زنان در جامعه باشند، در همین فضاهای خانگی، روابط قدرت بین زن و مرد تغییر کرده و قدرت مطلق، مشروط شده بود. بنابراین، رد بسیاری از تحولات جامعه و فضای عمومی آن را می‌توان در فضاهای خانگی نیز گرفت.

حال که مقدمه‌ای در خصوص اشیا و خانه گفتیم، باید تعریف خود از مدرنیته نیز را مشخص کنیم؛ چراکه درصدد روایت آن در ایران هستیم. مدرنیته، «آگاهی از شروع دنیایی تازه» است (جهان‌بگلو، ۱۳۸۷: ۱۰)؛ دنیایی که آن را محصول فرآیندهای درونی جامعه اروپای غربی و نحوه مواجهه‌اش با بیرون از خودش، در زمانی خاص می‌دانند. ریشه تحولات فکری مدرنیته به روشن‌گری منتسب است که بر اثر آن، نگاه انسان به خود، جامعه و طبیعت تغییر می‌کند. همچنین، عقل و تجربه و علم و ایده جهان‌شمولی و پیشرفت، اعتبار ویژه‌ای می‌یابند. از منظر سیاسی، مهم‌ترین ویژگی مدرنیته را شکل‌گیری دولت-ملت‌های مدرن می‌دانند. از نظر اقتصادی، به ظهور عصر تجارت و بروز انقلاب صنعتی بازمی‌گردد که فضای کار و خانه را از هم جدا می‌کند. همه این‌ها در سطح اجتماعی، با تولد طبقات جدید پرولتاریا و بورژوا همراهند که ساختار را تغییر داده و به تبع آن، نقش زنان در خانواده و جامعه نیز متحول می‌شود. به لحاظ فرهنگی اما مدرنیته با فرآیندهایی چون سکولاریزاسیون، عقلانیت فزاینده و افسون‌زدایی، فردگرایی و از خودبیگانگی همراه است. همه پنج بعدی که تاکنون به آن‌ها اشاره شد، مربوط به عوامل درونی اروپا هستند. آخرین بُعد در تعریف مدرنیته اما، مربوط به نقش «دیگران» در شکل‌گیری آن

^۱ این نمایشگاه در ۱۸۷۳ میلادی، معادل ۱۲۵۱ ه.ش برگزار می‌شود.

ناصری می‌شود، چنانکه می‌نویسند: «در دوره پهلوی، برای نخستین بار جامعه شهری سنتی ایران، به کالاهای فرهنگی و مصرفی‌ای دسترسی می‌یافت که تا آن هنگام در اختیار اشراف‌زادگان قاجاری بودند» (جهان‌بگلو، ۱۳۸۷: ۲۲).

این مقاله، تلاشی جهت فهم تحولات ایران در بزنگاه مواجهه جدیدش با مدرنیته است؛ تلاشی که با تمرکز بر وقایع روزمره و پیش‌پاافتاده زندگی انسان ایرانی در خصوصی‌ترین قلمرو زندگی صورت می‌گیرد؛ چراکه معتقدیم «آدمی باید خود را از قید چنین توهمی رها کند که این رویدادهای عظیم‌اند که تأثیرات بنیادین را بر افراد به جا می‌گذارند. این رویدادها بیش از هر چیزی عمیقاً و به طور مستمر، تحت تأثیر فجایع کوچکی هستند که زندگی روزمره را شکل می‌دهند.» (نجم‌آبادی، ۱۴۰۲ به نقل از: Kracaure, 1993: 421-436) و در بین این روزمرگی‌ها باید توجهی ویژه به خانه‌ها داشت؛ چراکه آن‌ها به قول برایسون: «مخزن‌های پیچیده حیرت‌آوری هستند... هرچه در جهان رخ می‌دهد- هرچه کشف یا ساخته می‌شود یا بر سر آن به شدت مبارزه می‌شود- درنهایت، به شکلی به خانه‌های ما راه می‌یابد. جنگ‌ها، قحطی‌ها، انقلاب صنعتی، عصر روشن‌گری، همه آن‌ها در کاناپه‌ها و قفسه‌های شما، در چین‌های پرده‌ها، در نرمی کرک‌های بالش‌های شما، در رنگ‌های دیوارها و در آب لوله‌های خانه‌های شما وجود دارند» (برایسون، ۱۳۹۳: ۱۲).

از آنجایی‌که پژوهش‌های مختلف، تاکنون به نقش کنش‌گران انسانی در تحولات این دوران پرداخته‌اند، پژوهش حاضر، تمرکز خود را بر خود کنش‌گران غیرانسانی قرار می‌دهد. بنابراین، پرسش ما اینست که در حد فاصل دوره ناصری تا پایان قاجار، اشیا یا کنش‌گران غیر انسانی تازه‌وارد به خانه‌های ایرانیان، چگونه توانستند در هم‌دستی با دیگر کنش‌گران، فضای خانگی ایرانیان را تغییر داده و به این وسیله، در بستن نطفه ایران مدرن

او و به تبع آن، کشور ایران، دستخوش تحولاتی وسیع‌تر می‌شود. به واسطه این سفرها اشیاء جدیدی وارد ایران و زندگی خانوادگیش می‌شود. در فهرست بلندبالای اشیای قید شده در سومین سفرنامه خودنوشت او (۱۳۶۲)، از بادبزنی فرنگی و دستگاه یخ‌سازی تا قیچی ناخن‌گیر، مسواک، صابون گیلیسیرین، صندلی، میز سفری، میز لوازم‌التحریر، جلوی تختی، زنگ روی میز، انواع رومیزی، ساعت، کنیاک‌خوری، چنگال، پتو و بالش، روتختی، جوراب فرنگی، سینه‌بند و کلاه زنانه، آلبیموگیری، فندق‌شکن، تخم‌مرغ‌خوری، حوض، اسباب‌بازی، تخته‌نرد و شطرنج و... به چشم می‌خورد. به همین دلیل و به شهادت بسیاری از راویان، دربار او به مرکزی برای تسری مد به جامعه بیرون تبدیل می‌شود (مستوفی، ۱۳۸۴: ۷۳۹).

در دوره ناصری همچنین، گروه اجتماعی جدیدی در ایران ظاهر می‌شوند که در کنار شاه و در ترکیب با فعالیت‌ها و روحیات او، نقش مهمی در ساخت ایران مدرن دارند. دوگوبینو می‌گوید: «تا سال ۱۸۸۰، در ایران تنها چند میلیونر و ملاک ثروتمند وجود داشت اما تنها بیست سال بعد، این رقم به صدها نفر رسید» (به نقل از عیسوی، ۱۳۶۲). بالسلو این گروه اجتماعی نوظهور را «طبقه ممتاز جدید» ایران می‌نامد؛ طبقه‌ای که فرزندان طبقه ممتاز قدیم ایران یعنی اشراف، اربابان و تاجران متمول هستند، اما سابقه زندگی شهری و نیز تحصیل در اروپا یا مدارس نوین ایران باعث شده به لحاظ ذهنیت و سبک زندگی، بسیار از پدران و خاستگاهشان متفاوت باشند. این طبقه، عقاید نوآورانه‌ای را در بسیاری از زمینه‌های زندگی، نمایندگی می‌کند و علی‌رغم جمعیت کم، تأثیر بسیار زیادی بر تغییرات فرهنگی ایران در نیمه دوم قرن نوزدهم دارد؛ چراکه آموزش نوین، رسانه‌های چاپی، گونه‌های جدید ادبی و بسیاری از مشاغل حساس و فرهنگ‌ساز در دست آن‌هاست (بالسلو، ۱۴۰۰: ۲۹-۳۰). مجموعه این شرایط، باعث شکل‌گیری الگوهای جدیدی در دوره

همین رو نیز این مقاله با تمرکز بر زندگی خانگی این طبقه در پایتخت دوره ناصری تا پایان قاجار، به مسأله ورود مدرنیته خواهد پرداخت. امید است بتواند قطعه دیگری از پازل توسعه را در کشور پیش روی علاقمندان قرار دهد.

۲ پیشینه پژوهش

تحولات فضاهای خانگی بر اثر مدرنیته، موضوع بسیاری از مطالعات جهانی این حوزه را به خود اختصاص داده است؛ مطالعاتی که می‌توان آن‌ها را به چند دسته زیر تقسیم کرد:

اول، پژوهش‌هایی که بر فرآیند جدایی فضای خصوصی و عمومی بر اثر مدرنیته تأکید دارند. آن‌ها معتقدند با این تجربه، خانه به‌عنوان عکس‌العملی به محیط ناامن و سرد بیرون، به فضایی امن و گرم تبدیل می‌شود که محور زندگی اجتماعی است. از این تحول، تحت عنوان «خانه‌گرایی» یاد می‌شود و منظور از آن، رواج فرهنگی است که به خانواده، صمیمیت و تعلق به خانه بها می‌دهد و برخلاف رسوم پیشین، به جای تأکید بر تجمل، بر راحتی خانه تأکید دارد. هلندی‌ها را باید سکان‌دار مطالعاتی از این دست دانست که تأکید ویژه‌ای نیز بر تحولات اجتماعی قرن ۱۷ به بعد داشته و نقطه عطف آن را قرن ۱۹ می‌دانند (Laroche, 2004؛ مور، ۱۳۹۶).

مطالعات دسته دوم، تأکید خود را بر اثرات این خانه‌گرایی بر زندگی خانگی زنان در اروپا قرار می‌دهد که نمود بارز آن در رواج سخت‌گیری نسبت به زنان و رواج ایدئولوژی عصر ویکتوریا (۱۸۸۱-۱۸۳۷) است؛ عصری که با تأکید بر ذات متفاوت دو جنس، سبکی مجزا از زندگی خانگی را برای زنان، تجویز می‌کند. به همین جهت، دوره مذکور را اوج مردسالاری در بریتانیا می‌نامند (گبین و هال، ۱۳۹۰: ۲۸۶)؛ دوره‌ای که با کلیشه‌سازی‌های جنسیتی بسیاری همراه بوده است. پیدایش جنبش‌های فمینیستی از اواسط عصر ویکتوریا نیز محصول چنین تمایزی است که در گام نخست، برابری بیشتری را برای زنان در درون ساختارهای خانوادگی طلب

مشارکت کنند؟ به‌عنوان مثال، در بسیاری از پژوهش‌های حوزه خانواده آمده که در این دوره، نقدهایی جدی به عملکرد واسطه‌های تربیتی کودکان در خانه مطرح می‌شود. تاج‌السلطنه، دختر ناصرالدین شاه در این باره می‌نویسد: «ای کاش من می‌توانستم تمام این محبت‌هایی را که نسبت به دده خود داشتم و در اینجا شرح می‌دهم، نسبت به مادر مقدسه خود داشته و در عوض یک سیاه غیرقابل، از مادر خود قصه می‌نمودم. افسوس که... محبت مادر و زمان طفولیت را به کام من تلخ و بدبختانه از آغوش مادر قابل پرستش دور و جدایم ساخته.» (تاج‌السلطنه، ۱۳۶۱: ۹) باین‌حال، پژوهش‌ها درباره چگونگی تغییر شرایط، صرفاً بر مواردی چون بالا رفتن سواد و همچنین نقش انجمن‌های زنان تأکید کرده‌اند و اغلب درباره نقش کنش‌گران غیرانسانی این تغییر، سکوت شده است. حال به‌عنوان مثال، این بخش از گفته‌های امین‌الضرب را زمانی که برای فرزند خود، سفارش شیشه شیر می‌دهد، بخوانید: «چند دانه از مہ‌های فرنگی که جهت اطفال شیر به میانش می‌ریزند و در گهواره به دهان طفل می‌گذارند می‌مکد، البته چند دانه بخیرد زود بفرستید، به خصوص یک دانه او را جهت محمدعلی می‌خواهم. مادرش کم شیر است. طفلی گرسنه می‌ماند شب و روز فریاد می‌کند. به دست دایه هم جرأت نمی‌کنم بدهم. محمدمهدی را به دست دایه دادم. مرض داشت. شیر داد، طفل را کشت. این مہ‌ها را البته به زودی بفرستید که بسیار لازم است.» (مهدوی، ۱۳۷۹: ۱۲۲) آیا صحبت کردن از بازتعریف نقش مادری زنان و ضرورت حذف دایه‌ها، عملی بود اگر که چنین اشیاء جدیدی وارد جامعه ایران نشده بودند؟

از آنجایی که بسیاری از این اشیاء تازه‌وارد، ابتدا زندگی خانگی اعضای طبقه ممتاز جدید را تحت تأثیر قرار می‌دهند، می‌توان گفت با وساطت آن‌هاست که کنش‌گران جدید موفق به ساخت الگوی نوینی از فضا و زندگی خانگی در ایران می‌شوند. از

است و سالن اصلی، فضایی چندمنظوره تلقی می‌شود. همین تصویر از خانه است که بعدها در بین دیگر طبقات عمومیت یافته و حتی به خارج از مرزهای اروپا اشاعه پیدا می‌کند و آن را جد بسیاری از خانه‌های امروزی در دنیا می‌دانند.

دسته چهارم مطالعات (Cieraad, 2004؛ روزلین، ۱۳۹۶؛ لائرنز و ملدرز، ۱۳۹۶) تغییر فعالیت‌ها و آداب و رسوم خانگی را بر اثر این تغییرات مدرن، بررسی می‌کنند؛ اینکه مثلاً با ورود مدرنیته، بخش‌های مختلف خانه مانند غذاخوری، آشپزخانه و حمام چگونه تغییر کرده و از هم متمایز می‌شوند. چطور حال، از اصلی‌ترین اتاق خانه و ویتروینی برای ثروت ساکنان، طی تحولات قرن ۱۹ به بعد، به فضای مرزی و تقسیم بین دو حوزه عمومی و خصوصی تبدیل می‌شود. با ورود مدرنیته همچنین، کاربری‌های بسیاری، از خانه به فضای بیرون واگذار می‌شوند، ولی برخلاف همه آن‌ها برخی فعالیت‌ها مانند شست‌وشو نیز مسیری معکوس را طی کرده و خانگی می‌شوند. تغییر تعریف از بهداشت نیز در پژوهش‌های این دسته دیده می‌شوند، موضوعاتی مثل اینکه ژاپنی‌های مهاجر، احساس می‌کنند خانه‌های انگلیسی به دلیل تردد با کفش درون آن‌ها و یا حمام و توالت‌های مشترکشان به اندازه خانه‌های ژاپنی تمیز نیستند.

دسته پنجم مطالعات، اثر مدرنیته را بر روابط زوجین در خانه بررسی می‌کنند که از آن جمله می‌توان به تجربیات هند و ترکیه اشاره کرد. آسیه علم با تأکید بر نقش استعمار انگلیسی‌ها سعی دارد فرآیندی را توضیح دهد که طی آن و در سال‌های مقارن با ۱۲۹۶-۱۲۴۸ ه.ش، چندهمسری در جامعه مسلمانان هند به موضوعی مورد مناقشه و ضد ارزش‌های مدرن روابط زناشویی تبدیل می‌شود، هنوز نتوانسته به‌طور کامل، کنار گذاشته شود

می‌کند. ظهور خانواده هسته‌ای، تغییر رابطه مادر و فرزند و نزدیک شدن این رابطه، افزایش نظم و نظافت درون خانه، تأکید بر نقش خانه‌داری زنان و درنهایت، زنانه شدن خانه در پژوهش‌های این دسته دیده می‌شود. این بخش از مطالعات، با تأکید بر مسأله زنان، تغییرات معماری، دکوراسیون و همچنین آداب خانگی را توضیح می‌دهند (سی‌راد، ۱۳۹۶؛ Cieraad, 2004)^۱. در خارج از اروپا نیز همین مسأله، مورد مطالعه پژوهش‌گران متعددی بوده است، ازجمله، ماریکو اینو^۲ در پژوهش خود، تحولات محیط‌های خانگی شهری جدید را در توکیو پس از عصر میجی بررسی می‌کند. او به این موضوع می‌پردازد که چطور در این دوره، ویژگی‌های ژاپنی و غربی، در خانه‌های طبقات بالا شروع به ترکیب می‌کنند و بازسازمان‌دهی فضای داخلی خانه در ژاپن، تحت تأثیر ترویج یک زندگی خانگی «عقلانی»، «ساده» و «دموکراتیک» رخ می‌دهد. دبوراً پلو (۱۳۹۸) نیز با بررسی تجربه ۸۰ سال اخیر جماعت «سیبان زونگو»، نشان می‌دهد که با مهاجرت و تغییر معماری و فرهنگ، چطور زنان مسلمان این قبیله آفریقایی، از انزوا و رسم سنتی و مذهبی «کوله‌نشینی» رها می‌شوند.

دسته سوم مطالعات، نقش بورژواها را در ایجاد این تصویر جدید از خانه بررسی می‌کنند. با ظهور مدرنیته، خانه در اروپا به استعاره پیچیده‌ای برای منزلت طبقه نوظهور بورژوا تبدیل شده و خانه بورژوازی به‌عنوان الگویی جدید و متمایز از خانه‌های اشرافی و رعیتی پیش از خود متولد می‌شود (مور، ۱۳۹۶). به‌عنوان مثال، درحالی‌که تابلوهای دیواری خانه اشراف، نمایانگر جنگ و حماسه یا تصاویر مذهبی بوده، این طبقه، خانه خود را با مناظری از زندگی روزمره تزئین می‌کنند. در این خانه‌ها آشپزخانه، یک فضای خدماتی مجزا و منحصر به فرد

معاونت اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران ترجمه شده ولی هنوز منتشر نشده است. ارجاعات پایانی به اصل کتاب داده شده است.

² Inoue, M.

^۱ در این مقاله، همه ارجاعات به مقالات کتاب «فضاهای خانگی؛ ساختن، زندگی کردن، نمایش دادن» که در سال ۲۰۰۴ و به زبان فرانسه منتشر شده، از روی ترجمه فارسی اثر، مطالعه شده که توسط آریا نوری و همکاران و با حمایت

(Alam, 2011). نیلوفر گل^۱ (2000) نیز تلاش کرده ظهور رویکردهای جدید اسلام‌گرایی را در ترکیه معاصر توضیح دهد و اینکه چطور اسلام و مدرنیته در حوزه‌های مختلفی از جمله مسئله زنان، چندهمسری و خانواده با هم چانه‌زنی کرده و به شکل‌گیری گرایش‌های ملایم‌تری از اسلام‌گرایان ترک دامن زده‌اند که دیگر ضدیتی با مدرنیته ندارند. دوبن و بهار^۲ (2002) نیز در «خانوارهای استانبولی: ازدواج، خانواده و باروری از ۱۹۴۰-۱۸۸۰» تجربه شش دهه استانبول، یعنی معادل اواخر امپراطوری عثمانی و اوایل جمهوری ترکیه را از همین نظر مورد بررسی قرار داده‌اند.

گذشته از پژوهش‌های پرتعدادی که تحولات فضاهای خانگی دیگر فرهنگ‌ها را بررسی می‌کنند، باید گفت فضا و زندگی خانگی، هنوز در علوم انسانی ایران به یک سنت و حوزه پژوهشی مستقل تبدیل نشده است. باین‌حال، اشاراتی به موضوعات آن را ذیل دیگر حوزه‌ها می‌توان دید، مثلاً در حوزه مطالعات زندگی روزمره که از دهه ۱۳۸۰ به نظام آکادمیک ایران راه باز کرده است. «امر روزمره در جامعه پسانقلابی» نوشته عباس کاظمی در این زمینه، چند صفحه‌ای نیز درباره خانه دارد. برخی مطالعات حوزه اشیا نیز به آن پرداخته‌اند، از جمله، در مجموعه «سرگذشت اجتماعی اشیا» دو جلد «سرگذشت اجتماعی توالد در ایران» نوشته حانیه سادات میرمحمد و «سرگذشت اجتماعی خزینه در ایران» نوشته سولماز سپهری آزاد به این حوزه نزدیک است. حوزه دیگری که می‌توان موضوعات فضای خانگی را در آن ردیابی کرد، مطالعات تاریخ معماری است. از بین آن‌ها نیز «معماری در دارالخلافة ناصری (سنت و تجدد در معماری معاصر تهران)»؛ نوشته وحید قبادیان و «سیر تحول معماری داخلی و فرهنگ زندگی در عمارت‌های اعیانی دوره قاجار (کاخ‌ها و خانه‌های تهران)» از مریم ارمغان قابل ذکر هستند.

علاوه بر این‌ها، آثاری نیز وجود دارند که فضای خانگی را از جهت روابط بین افراد یا همان فضای بی‌شکل طبق ادبیات هال، مورد بررسی قرار داده‌اند که از آن جمله می‌توان به «فرهنگ و زندگی در ایران عصر قاجار و خاورمیانه (جست‌وجویی در خانه‌ها و اندرونی‌ها)» از جنیفر اسکرس، «مردانگی ایرانی» از سیوان بالسلو، «زندگی خانگی و فرهنگ مصرفی در ایران (انقلاب‌های داخلی در عصر مدرن)» اثر پاملا کریمی، «زنان سبیل و مردان بی‌ریش» و نیز «جریان‌های پنهان خانوادگی» با عنوان فرعی «ناگفته‌هایی از عشق و ازدواج در ایران مدرن» هر دو از افسانه نجم‌آبادی، «نگاهی به زندگی روزمره مردم ایران در اواخر عصر قاجار» از شیرین مهدوی، «دیگری در اندرونی (واکاوی فضای جنسیتی)»، از مرضیه برومند، «جامعه‌نگاری عهد قاجار» و «پرده‌نشینان عهد ناصری» هر دو از پریسا کدیور، «شکل و توان آشپزخانه‌های اوپن؛ سکولار شدن زیبایی و قلمرو خصوصی در ایران پسانقلاب» از احسان لرافشار، «جهان خانگی ما» از زهرا غزنویان، «تاریخ خانم‌ها» با زیرعنوان «بررسی جایگاه زن ایرانی در عصر قاجار» از بنفشه حجازی و «تاریخ اجتماعی زنان در عصر قاجار» از سمیه شفیعی و همکاران اشاره کرد.

۳ مبانی نظری

رویکرد ما نسبت به اشیا، با رویکردهای کلاسیک مردم‌شناسان در اتنوگرافی‌ها و با دیدگاه‌های ماتریالیستی مارکسیست‌ها، رویکردهای ساختارگرایانه، نشانه‌شناسانه و پدیدارشناسانه متفاوت است (تیلی و همکاران، ۱۴۰۰). پژوهش حاضر، بر مبنای دیدگاه برونو لاتور در نظریه کنش-گر- شبکه پیش می‌رود. لاتور را یک بر ساخت‌گرا می‌دانند که هرچند مانند دیگر بر ساخت‌گراها معتقد است واقعیت‌های اجتماعی، نه «کشف»، بلکه «خلق» می‌شوند، اما طبق نظر او، این خلق و ساخته شدن، نه به دست کنش‌گران انسانی صرف بلکه

² Duben & Behar

¹ Göle

کنش‌گران را ضروری می‌سازد. همچنین، هر پیوند جدیدی میان چند کنش‌گر، ماهیت همه آن کنش-گران را بازتعریف می‌کند. از همین رو، داشتن هویتی ثابت، به معنای بودن و ماندن در پیوندهایی ثابت است. لاتور می‌گوید که کنش‌گر- شبکه‌ها به منظور برقراری پیوند، وارد مذاکره با هم می‌شوند و مذاکره در اینجا همان قدر که درباره رابطه بین دانشمندان با دیگر همکارانش و سیاست‌مداران و مردم صادق است، درباره ارتباط او با اشیا و پدیده‌های درون آزمایشگاهش نیز صدق می‌کند. به گفته لاتور، یک دانشمند «صبح با نوترون‌ها سر و کله می‌زند و بعدازظهر با وزیر». (شریف‌زاده، ۱۳۹۷) مذاکره با اشیا و دیگر پدیده‌های جهان، مذاکره با همکاران، مذاکره با دیگر متحدان و مذاکره با مردم همه صورت می‌گیرند و در جریان این فرآیند مذاکره، از آنجایی که کنش‌گران مختلف، اهداف متفاوتی دارند، باید دست به «ترجمه» هدف خود برای دیگران بزنند. منظور او از ترجمه، روش شکستن مقاومت کنش-گر- شبکه‌های دیگر است تا به کنش‌گر- شبکه جدید بپیوندند.

این اندیشمند برآنست که پیوندهای خالص وجود ندارند؛ منظور، پیوندی است که کاملاً انسانی یا کاملاً غیرانسانی باشد و ما همواره با زنجیره‌هایی از پیوندهای انسانی و غیرانسانی مواجه هستیم. او مخالف دوگانه‌سازی‌هاست و از منطق فازی و درجه‌ای و طیفی دیدن امور دفاع می‌کند. از نظر لاتور، انسان متحدشده با ابزار، با انسان ماقبل آن تفاوت دارد؛ چراکه ابزار، ماهیت، هدف و کنش او را تعدیل می‌کند و در طول تاریخ، این مبادله خصوصیات یکدیگر، بین انسان و غیرانسان در جریان بوده است. به‌عنوان مثال و طبق نظر او اهلی کردن و یا حتی کشف و معرفی میکروب به جامعه انسانی، هر دو نوعی اجتماعی کردن کنش-گران غیرانسانی هستند. از نظر لاتور، اجتماعی کردن در واقع، آمیختن انسان و غیرانسان است و او از این آمیختگی، با نام‌های دیگری چون چندرگه بودن، ناخالصی یا اجتماعی- فنی بودن نیز یاد می‌کند.

توسط شبکه نامتجانسی از عوامل انسانی و غیرانسانی صورت می‌گیرد. درواقع، او معتقد است باید مفهوم «کنش‌گری» را از انحصار انسان خارج کرد و به اشیا و غیرانسان‌ها نیز تعمیم داد. دفاع از تقارن عاملیت انسان و غیرانسان، کلیدواژه محوری لاتور است. بر همین اساس، با نقد جامعه‌شناسی کلاسیک و متعارف، به جای واژه «اجتماعی»، از «پیوند» و به جای واژه «جامعه»، از «جمع» استفاده کرده و می‌گوید: «جامعه، همان قدر که جامعه انسان‌هاست، جامعه مصنوعات، حیوانات و اشیا نیز هست» (شریف‌زاده، ۱۳۹۷: بخش ۱/۴).

لاتور برآنست که برای تحلیل، باید به جای «ساختارها» از خود کنش‌گران و «کنش‌ها»ی آن‌ها آغاز کرد و هدف او در فرآیند پژوهش، ردیابی کنش‌های خرد کنش‌گران و شیوه پیوند یافتنشان با یکدیگر است تا دریابد که در طول یک مسیر پریپیچ و خم، چگونه آن‌ها روابط جدیدی می‌سازند، روابط قبلی را می‌گسلند یا دست به بازتعریفشان می‌زنند. او دوگانه معروف «کنش‌گر/ ساختار» را در جامعه‌شناسی به رسمیت نمی‌شناسد و مفهوم ترکیبی واحد «کنش‌گر- شبکه» را برای رهایی از آن پیشنهاد می‌دهد. طبق مدل این نظریه‌پرداز، ماهیت یک کنش‌گر، متمرکز در مرزهای فیزیکی بدنش نیست، بلکه پراکنده در شبکه و پیوندهایی است که در آن حضور دارد و هر کنش‌گر- شبکه، همواره از کنش‌گر- شبکه‌های دیگری ساخته شده است. تعریفش از کنش‌گر نیز برگرفته از نشانه‌شناسی بوده و منظور از آن، هر موجودی است که کار یا کنشی دارد و تغییری ایجاد می‌کند، چه انسان باشد و چه غیرانسان.

از نظر لاتور، هیچ چیزی بدون وجود دیگران، آن چیزی نیست که در حال حاضر هست. او معتقد است کنش‌گر- شبکه‌ها در حالت طبیعی، متحد نیستند، بلکه برای رسیدن به اهدافشان، وارد مذاکره با هم شده، مقاومت کرده و به فراخور نیاز، با هم متحد می‌شوند. بقا و کسب قدرت، دو هدف مهم هر کنش‌گر است که نیاز به اتصال و ارتباط با دیگر

لاتور برآنست که اگر کنش‌گر- شبکه‌ها بتوانند خود را به «جعبه‌سیاه»ها متصل کنند قوی می‌شوند. منظور او از جعبه سیاه، «محصول نهایی و مستحکم مسیر پرمناقشه‌ای از مذاکره و وساطت و ترجمه است که دیگر به راحتی گسسته نمی‌شود. ما جعبه‌سیاه‌ها را پذیرفته‌ایم و به این راحتی‌ها با آن‌ها وارد مذاکره مجدد نمی‌شویم، مانند مرزهای سیاسی یا نظریات علمی معتبر. جعبه سیاه می‌تواند یک شی، یک ماشین، یک نظریه یا حتی یک رویداد باشد. (شریف‌زاده، ۱۳۹۷: بخش ۲/۱۲)

و کل مسیر تولید، در درون آن، نادیدنی می‌شود. آن‌ها درواقع، تبدیل به اموری بدیهی و مسلم شده‌اند. هدف اصلی سازندگان یک پیوند، ساختن همین جعبه سیاه‌هاست و هر کنش‌گر- شبکه‌ای که بتواند ادعاهای خود را با جعبه‌سیاه‌های بیشتری پیوند بزند، قدرت بیشتر و شانس بالاتری برای برنده شدن در مذاکره دارد. راه مقابله با جعبه‌سیاه‌ها نیز «باز کردن» آن‌هاست که راحت نیست و باید هزینه زیادی برای آن پرداخت. جعبه سیاه‌ها از زمانی به زمان دیگر و از مکانی به مکان دیگر ممکن است تفاوت کنند. از نظر لاتور کار پژوهش‌گر کنش‌گر- شبکه، مطالعه کنش‌گر- شبکه‌های منجمدشده یا همان جعبه‌سیاه‌ها نیست؛ بلکه بازشناسی مسیر ساخت آن‌هاست و اینکه بفهمد چه کنش‌گرانی، با چه ترجمه‌هایی و چه وساطت‌هایی آن را ساخته‌اند؟ (Latour, 2005).

شبکه‌ای از کنش‌گران، با موفقیت در آزمون‌های استحکام^۱ است که پیوندهایشان محکم‌تر شده و درنهایت، جعبه‌سیاه‌ها را می‌سازند و تا زمانی که شبکه کنش‌گران دیگری پیدا شوند که قصد بازکردن آن‌ها و به چالش کشیدنشان را از طریق آزمون‌های استحکام جدیدی داشته باشند، روی کار می‌ماند. از نظر او آزمون‌های استحکام، فرآیندی هستند که کنش‌گران مختلف در تعامل با یکدیگر و با شبکه‌های اطرافشان طی می‌کنند تا قدرت و پایداری روابط را بسنجند. این آزمون‌ها نشان‌دهنده

مقاومت‌ها، چالش‌ها و مذاکراتی هستند که یک کنش‌گر هنگام تلاش برای تثبیت موقعیت خود یا ایجاد پیوندهای جدید با آن‌ها مواجه می‌شود. این آزمون‌ها اغلب توسط رقبا، منتقدان یا کنشگران دیگری ایجاد می‌شوند که اهداف، منافع یا دیدگاه‌های متفاوتی دارند و در مثال‌های لاتور، مهندسان و مخترعان باید بتوانند با گذر از آن‌ها، استحکام شبکه خود را اثبات کرده و در راستای جلب حمایتشان حرکت کنند. رقبا با طراحی این آزمون‌ها باعث تحریک کنش‌گران به بهبود شبکه شده و در برخی موارد، تقاضای شفاف‌سازی و رفع نواقص را مطرح می‌سازند. در نتیجه، هم شبکه می‌تواند با جذب متحدان جدید، گسترش پیدا کند و هم قدرت در آن توزیع شود. (Latour, 1987)

هرچند به نظریه لاتور، نقدهایی وارد است ازجمله نگرانی‌هایی درباره گسترش بیش از حد مفهوم کنش‌گری و اینکه اگر اشیا، کنش‌گر هستند آیا می‌توانند مسؤولیت اخلاقی اعمالشان را نیز بر عهده بگیرند؟ پیچیدگی روش‌شناختی، دشواری تعیین مرزهای یک شبکه و نیز نادیده گرفتن نقش قدرت و ساختارهای سلطه در جامعه از دیگر نقدهای وارد شده به اوست. بااین‌حال، عینک نظری او می‌تواند درک جامع‌تری نسبت به چگونگی تحولات جامعه برای ما ایجاد نماید.

۴ روش پژوهش

پژوهش حاضر را باید ذیل رویکرد کیفی، استقهامی و تفسیری طبقه‌بندی کرد. روش مورد استفاده آن نیز، مطالعات اسنادی^۲ است. در اینجا از مطالعات اسنادی نه به‌عنوان یک تکنیک مکمل (مانند قوم‌نگاری یا روش‌شناسی مردمی)، بلکه به‌عنوان روش اصلی پژوهش استفاده شده است. این روش، در مطالعاتی که درصدد یافتن خط سیر یا فرآیند یک پدیده اجتماعی است کاربرد دارد. همچنین، امکان فراتر رفتن از دیدگاه‌های موجود و گشودن دریچه‌های جدیدی را به روی پژوهش‌گر، فراهم

² Documentary Research

¹ strength tests

می‌سازد. روش اسنادی، به دنبال فهم مقاصد ذهنی و درک انگیزه‌های پنهان متن نیست و از این رو از هرمنوتیک متمایز است (صادقی و عرفان‌منش، ۱۳۹۴).

با چنین رویکرد و روشی، ما ۷۷ سال از دوره حدوداً ۱۳۰ ساله قاجاریه را بررسی کرده‌ایم که شامل ابتدای ناصری تا پایان این سلسله (۱۳۰۴-۱۲۲۷ ه.ش) که ۴۸ سال حکومت ناصرالدین شاه، ۱۰ سال مظفرالدین شاه، ۳ سال محمدعلی شاه و ۱۶ سال احمد شاه را دربرمی‌گیرد. هرچند، تأکید بیشتر ما بر دوره ناصری قابل چشم‌پوشی نیست. برای محدودسازی جغرافیایی پژوهش، بر فضاهای خانگی شهر تهران متمرکز بوده‌ایم؛ چراکه به دلیل مرکزیت سیاسی، انتظار می‌رود بسیاری از فرآیندها از آن آغاز شده باشند و محتوای بیشتری نیز درباره آن موجود است. ملاحظه روش سوم، پاسخی است که به پرسش «فضای خانگی چه کسانی؟» داده‌ایم. می‌دانیم که در ایران منتهی به مشروطیت، گروه‌های اجتماعی مختلفی زندگی می‌کرده‌اند و هرکدام نیز فضای خانگی خاص خودشان را داشته‌اند: قصرها و عمارت‌های اعیان و اشراف، خانه‌های تجار و خانه‌های مردم عادی (مهدوی، ۱۳۷۹: ۱۸). از آنجایی که بیشترین و سریع‌ترین تحولات، در گروه اول رخ داده که طبقه نوظهور «ممتاز جدید» نیز بخشی از آن هستند، ما آن‌ها را مورد مطالعه قرار داده‌ایم. درخصوص نوع اسناد مورد استفاده هم تأکید بر اسناد دست‌اولی بوده که توسط خود کنش‌گران اصلی دوران تولید شده باشند. برای انتخاب افراد

مورد مطالعه، واقع شدن دوره زندگی‌شان در بازه زمانی مدنظر پژوهش، داشتن آثار مکتوب منتشرشده و پرداختن به موضوعات فرهنگی و اجتماعی در کنار مسائل سیاسی در نوشته‌هایشان مهم بوده است. با این فیلترها درنهایت ۱۲ زندگی‌نامه یا مجموعه خاطرات انتخاب شده و به همراه ۸ سفرنامه داخلی و خارجی، یک گزیده از سفرنامه‌های ایرانیان آن دوران، ۷ رساله، نشریه شکوفه و نیز آرشیو عکس‌های کاخ گلستان جهت تحلیل انتخاب شده‌اند.

در روش اسنادی، برای پردازش داده‌های کدگذاری شده می‌توان از تکنیک‌های مختلفی استفاده کرد که انتخاب ما تحلیل تماتیک (تی‌ای)^۱ بوده است. این تکنیک، به دلیل آزادی عملی که به پژوهش‌گر می‌دهد می‌تواند حتی در مواردی که پژوهش، فاقد ساختار نظری از پیش تعیین شده است نیز مفید باشد (قاسمی و هاشمی، ۱۳۹۸: ۹). هدف آن صرفاً خلاصه‌سازی اطلاعات نبوده و به دنبال شناسایی الگوهایی در بین داده‌هاست. بر اساس این، پس از مطالعه اسناد منتخب که بیش از ۱۵ هزار صفحه بودند، حدود پنج هزار عبارت معنایی گزینش شده را وارد نرم‌افزار اطلس تی. آی^۲ کرده و کدگذاری اولیه را بر روی آن‌ها انجام دادیم. حدود ۷۰ کد اولیه در مرحله بعد تولید شد که به حدود ۱۴ تم اولیه بدل گشت. محصول نهایی، ۶ تم اصلی بود که شامل «کارکرد خانه»، «معماری خانه»، «فرهنگ مادی خانه»، «روابط زوجین»، «فرزندان» و «خدمتکاران» می‌شد.

² ATLAS.ti

¹ Thematic Analysis (TA)

جدول ۱: مراحل تبدیل عبارت‌های معنایی به تم‌های اصلی

Table 1: Steps to convert semantic phrases into main themes

عبارت‌های معنایی	کدهای اولیه	تم‌های اولیه	تم‌های اصلی
حدود ۹۰ عبارت	آیینی، سیاسی، کاری و تولیدی، آموزشی، مهمان‌خانه، خرید و فروش، نمادین، اداری، انباری، سایر	حداقلی حداکثری	کارکرد خانه
حدود ۸۵۰ عبارت	دیگر شهرها، معماری مدرن، حوادث خانگی، ساخت و ساز، دمای آسایش، شهرسازی، طبیعت، تفکیک عملکردی، معماری پیشامدرن، همسایه‌ها	تغییرات جزء‌فضاها سازمان فضایی ایمنی تفکیک عملکردی	معماری خانه
حدود ۱۵۵۰ عبارت	ابزارها، تأمین دما، تزئین و تجمل، خوابیدن، خوردن، زمان، فراغت، لباس و آرایش، نشست، نور	عادت‌های بدن، اشیاء محیطی	فرهنگ مادی خانه
حدود ۱۸۰۰ عبارت	دعا بر سر اعتیاد، خشونت خانگی، اشکال اعتراض، درگیری‌های جنسی، قدرت، مسائل مالی، درگیری‌های خانوادگی و فامیلی، تعدد زوجات، رویکردهای جدید، آگاهی از حقوق، آموزش زنان، خانه‌نشینی و مستوری زنان، روابط پیرازناشویی، تبعیض و تحقیر جنسیتی، زن آرمانی، مرد آرمانی، دعوای سر عروسی، اختلافات هووها	اختلافات خانوادگی ازدواج خودپنداره	روابط زوجین
حدود ۲۴۰ عبارت	اختلافات با والدین، روابط با مادر، روابط با پدر، مفهوم کودکی، دایه، لله، دده، تنبیه کودکان	روابط با والدین واسطه‌های تربیتی	فرزندان
حدود ۲۶۰ عبارت	نوکرها، لله‌ها، دده‌ها، دایه‌ها، کلفت‌ها، نوکرها، غلام‌ها، کنیزها، خانه‌شاگردها، خواجه‌ها، وظایف خانگی، نماد تجمل	خدمتکاران مزدبگیر برده‌های خدمت‌کار	خدمت- کاران

شده در اسناد یک دوره، از جهت تکرارشدن در دیگر اسناد دوره نیز بررسی شده و در صورت و یکسان بودن داده‌ها در منابع مختلف، مورد استناد قرار گرفته‌اند. یکی از دلایل زیاد بودن ارجاعات تاریخی مقاله نیز تأکید نگارندگان بر همین چک متقابل داده‌ها بوده است.

نقش غیرقابل انکار نرم‌افزار اطلس در سازمان‌دهی این حجم از اطلاعات، خود، مصداق دیگری از نقش کنش‌گران غیرانسانی در فعالیت‌هایی است که به ادبیات لاتور، عادت کرده‌ایم آن‌ها را به کنش‌گران انسانی‌شان فروبکاهیم. قطعاً بدون وجود این ابزار، کار با این ابعاد، برای ما امکان‌پذیر نمی‌شد. درخصوص اعتبار پژوهش نیز همه استنادات به منابع دست اول و معتبر تاریخی بوده و ارجاعات به آن‌ها به صورت دقیق وجود دارند. همچنین، موارد قید

۵ یافته‌های پژوهش

در این بخش، با استفاده از مراحل و مفاهیمی که لاتور در نظریه کنش‌گر- شبکه دارد، به توصیف یافته‌ها پرداخته می‌شود.

۵/۱ بروز و ظهور کنش‌گرانی نو در جامعه ایران

اگر طبق ادبیات لاتور، فضای خانگی مدرن ایران را یک جعبه سیاه در نظر بگیریم، ما در دوران ناصری، به دنبال یافتن مراحل آغازین ساخت آن هستیم و کار را باید با این پرسش شروع کنیم که چه کنش-گرانی در این دوره روی کار می‌آیند؟ درخصوص کنش‌گران انسانی، باید از شخص ناصرالدین شاه نام ببریم که فردی نودوست، بدعت‌گذار و طرفدار ایده‌ها و اشیاء جدید بوده و نیز افرادی با همین ویژگی‌ها در خانواده او مانند چون انیس‌الدوله و تاج‌السلطنه. برخی دولت‌مردان ایرانی طبقه ممتاز جدید نیز در اینجا مهم هستند؛ چراکه نقش الگوسازی و آموزش حتی برای شخص شاه را نیز بر عهده داشته‌اند، افرادی چون معیرالممالک، سپهسالار، یحیی خان مشیرالدوله و امین‌الدوله. عموم اعیان و اشراف و افرادی مانند ملیجک نیز هرچند سرمایه فرهنگی طبقه مذکور را ندارند، ولی به دلیل وجود سرمایه مالی و روحیه تقلید، در بسط الگوهای جدید مصرف تأثیرگذارند. برخی همسران فرنگی این مردان نیز بسیار بر تغییر فرهنگ اندرونی در این دوره مؤثر هستند که از آن جمله می‌توان به مادام گل‌ساز اشاره کرد. او در فرانسه، به عقد مأمور ایران درآمده و به کشور می‌آید. اسناد این دوران درباره او بسیار نوشته‌اند: «علاوه بر گل کاغذی، مادام عباس، جوراب کوتاه پوشیدن و تنبان فنی و شلیته آهاردار و یراق دوختن به لباس‌ها و زلف چتری و هزار چیز دیگر را به خانم‌های ایرانی یاد داد» (مونس‌الدوله، ۱۳۸۰: ۱۶۰-۱۵۷) و یا: «به زودی زبان فارسی را فراگرفت و بخاطر مهارت بسزایی که در هنر گلسازی، رقاصی، قلاب‌دوزی، خیاطی، آشپزی و خوانندگی داشت، در میان درباریان نفوذ کرد و پس

از مدتی توانست در سلك یاران مهدعلیا، مادر ناصرالدین شاه درآید» (شیل، ۱۳۶۸: ۷۲).

در این دوران، مقامات و نمایندگان دیگر کشورهای فرنگی نیز با اعمال فشارهای مختلف به شاه و دربار، میزبانی از شاه در کشورهايشان و ارسال هدایا، همچنین اعزام میسونرها و نمایندگان خارجی مقیم در ایران، به شیوه‌های مختلفی به نقد فرهنگ ایرانی و نیز آموزش و ترویج الگوهای زندگی خود پرداخته‌اند. به‌عنوان مثال، ابعاد سنتی و کوتاه درب خانه میرزا سعید خان، وزیر سنتی امور خارجه ایران، باعث افتادن کلاه وزیر مختار انگلیس و شکستن آن به هنگام ورودش به این فضا می‌شود که گلیایه او را به دنبال دارد و همین، باعث رضایت وزیر به نوسازی خانه‌اش می‌گردد (خان‌شقاقي، ۱۳۵۳: ۲۵۸). زنان اروپایی حاضر در ایران نیز به واسطه تعاملی که با مردان ایرانی دارند، فرصت تجربه فضاهای بین‌جنسی را به آن‌ها داده و تصویرشان از زن خوب و رابطه زناشویی موفق را نیز تغییر می‌دهند. همچنین در تعامل با زنان ایرانی، بدیل‌هایی برای زنانگی پیش روی آن‌ها ترسیم می‌کنند.

کمپانی‌ها و تاجران خارجی نیز اشیاء جدیدی را در همین راستا به فروش می‌رسانند. تاجران و فروشندگان داخلی هم از سوی دیگر، در ترویج این کالاهای جدید نقش دارند. به‌عنوان مثال، در منابع به‌کرات به نقش مؤثر زنان دست‌فروش دوره‌گرد یهودی در تقویت رقابت بر سر مصرف کالاهای وارداتی در بین زنان اعیان و اشراف اشاره شده است (شیرازی، ۱۳۹۷؛ تاج‌السلطنه، ۱۳۹۳؛ بنجامین، ۱۳۶۹: ۶۸-۶۹). معماران و برخی صنعت‌گران و تولیدکنندگان داخلی نیز اقدام به ساخت فضاها و اشیاء جدیدی بر طبق الگوهای خارجی آن‌ها می‌کنند. روشن‌فکران، مشروطه‌خواهان و دگراندیشانی مانند محمدعلی باب و طرفدارانش ازجمله طاهره قره‌العین، همچنین علمایی مثل سید جمال واعظ نیز بذر اندیشه‌های جدیدی را در جامعه می‌کارند که تأکید بر اهمیت عقل، علم و نیز برابری

زنان و مردان و نیز کنترل مصرف‌گرایی ازجمله آن-
هاست.

در کنار این کنش‌گران فردی، احداث برخی نهادها نیز بر فضای جامعه بسیار موثرند. ازجمله می‌توان به دارالفنون اشاره کرد که با استخدام اساتید غربی، واردکردن علوم جدید و ایجاد نهادهای جانبی‌ای چون سالن تئاتر، نقش مهمی در ایجاد اندیشه‌های مدرن و شکل‌گیری طبقه ممتاز جدید در ایران دارد (بالسلو، ۱۴۰۰). نظمیه که به دلیل نقش نظارتی و واسطه‌ای، سهم مهمی در بوروکراتیزه کردن خانواده و کاهش اتوریته مردان بر اهل خانه دارد. احتسابیه که با نظارت و کنترل اجتماعی، به تقویت فضای عمومی و کیفیت آن کمک می‌کند و همچنین، انجمن‌های زنان که شدیداً منتقد مصرف‌گرایی این دوران بوده و برای تغییر تعریف زنان از خودشان تلاش می‌کنند.

علاوه بر این کنش‌گران انسانی، باید از کنش‌گران غیرانسانی متعددی نیز نام برد که بر عملکرد فضاهای خانگی و تحولات آن‌ها موثر بوده‌اند و تأکید ما بر آن‌هاست:

ابزارهای حمل‌ونقلی و ارتباطی جدید مانند کالسکه، تلگراف، پست، تلفن، ماشین دودی یا قطار و اتومبیل که در این دوره روی کار می‌آیند، کمیت، کیفیت و سرعت جابه‌جایی افراد، اشیاء و ایده‌ها و خبرها را افزایش داده و باعث ایجاد درک جدیدی از فاصله بین افراد می‌شوند. به‌عنوان مثال، مهدوی، از علل موفقیت جنبش تنباکو را سرعت انتقال اخبار و فتواها به‌واسطه فعال شدن تلگراف در ایران می‌داند (مهدوی، ۱۳۷۹: ۲۴) و یا نجم‌آبادی نتیجه می‌گیرد که روی کار آمدن پست، باعث رواج نامه‌های عاشقانه بین زوجین شده و روابط آن‌ها را در خانواده، حتی زمانی که در دوره نامزدی به سر می‌برند یا دور از هم هستند، حفظ و تقویت می‌کند. ازاین‌رو در خدمت ازدواج‌های عاشقانه جدید و زوج‌های تک‌همسر است. او مشابه همین موضوع را درباره رواج عکس‌های خانوادگی مطرح می‌کند که با بازنمایی جدیدی از اهل خانه، بر اهمیت زوج‌های

تک‌همسر در ساختار خانواده‌های مدرن تأکید می‌کنند (نجم‌آبادی، ۱۴۰۲). رمان‌ها، زندگی‌نامه و سفرنامه‌ها، نشریات داخلی و خارجی و نیز رساله‌های انتقادی و آموزشی نیز در این دوره رواج یافته و تصاویر دیگری از زندگی خانگی مطلوب را رواج می‌دهند.

فضاهای خانگی غربی، گذشته از قصه‌ها و نوشته‌ها به طرق دیگری نیز وارد جامعه ایرانی می‌شوند. حضور در ساختمان‌های غربی و تجربه آن-ها از نزدیک، نقش مهمی در این زمینه داشته که حال یا مستقیماً در سفرهای ایرانیان به فرنگ صورت می‌گرفته یا از طریق مشاهده سفارت‌خانه‌های آن‌ها در ایران و یا خانه‌های نمایندگانشان در درون خاک کشور. همچنین، کارت‌پستال‌ها و عکس‌های بناهای فرنگی و نیز نقشه‌ها و پلان‌هایی که از آن‌ها به داخل کشور آورده می‌شد، واسطه‌های اغواگری بودند که الگوهای معماری غربی را ترویج می‌کردند؛ خصوصاً زمانی که با مصالح جدید ساخت و ساز مانند گچ، آهن، چدن، سرستون‌ها و آجرهای سنگ‌نما هم‌دست می‌شدند. برخی از این مصالح توسط اشراف به کشور وارد می‌شدند، برخی دیگر نیز حاصل تلاش‌های تولیدکنندگان داخلی برای شبیه‌سازی آن‌ها بود. مثلاً در این دوره، آجر سنگ‌نما ساخته می‌شود تا بتوان با بضاعت‌های داخلی، تصاویری شبیه معماری‌های فرنگی را تولید کرد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۰: ۱۵۲).

تحت تأثیر دو عامل قبلی، تصویر از زندگی خانگی ایده‌آل و نیز معماری خانه، تغییر می‌کند. به موازات، اشیاء جدیدی نیز به درون خانه‌ها نفوذ می‌کنند، اشیائی مانند مبل، میز و صندلی، تخت‌خواب، ساعت و لباس فرنگی، حیوانات و گیاهان غیربومی، مجسمه و نقاشی‌های جدید، ابزارهای بازی و سرگرمی و غیره. بسیاری از این اشیاء، در همان زمان خودشان نیز «تجملی» توصیف می‌شدند. مستوفی از در زحمت بودن همه مردم، به جهت نصف شدن قدرت خرید و دو برابر شدن مخارج تجملی صحبت می‌کند (مستوفی، ۱۳۹۵: ۱۳۹۵).

(اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۰: ۱۵۷). در این دوره همچنین، منوهای متعددی از غذای «فرنگی» وارد ایران می‌شود، مواردی چون سوپ، کتلت، تخم‌مرغ نیم‌بند، املت، نان‌های فانتزی، بستنی، لیموناد، شکلات و غیره، چنانکه فردی مثل ملیجک، برای خود دستگاه بستنی‌ساز می‌خرد (عزیزالسلطان، ۱۳۷۶: ۳۳۲).

۵٫۲ بازکردن جعبه سیاه قدیمی و تشکیل کنش‌گر- شبکه جدید فضای خانگی

کنش‌گران جدید پرتعدادی که در این دوره وارد جامعه ایران شده‌اند، باید درصدد اتحاد با هم و تشکیل کنش‌گر- شبکه جدیدی برآیند. به این منظور، فضای خانگی سنتی، به‌عنوان یک جعبه سیاه پذیرفته‌شده، بدیهی و غیرقابل شک به چالش کشیده می‌شود. این چالش‌ها، از کلیت معماری بنا تا اشیاء و مبلمان و الگوهای رفتاری افراد را در خانه دربرمی‌گیرند. مواردی چون: چرا باید الگوی ساخت خانه، درون‌گرا باشد؟ چرا باید خانه در ظاهر خود از نمایش اجتناب کند؟ چرا باید سقف‌ها صاف و نه شیروانی باشند؟ چرا اتاق‌ها چند عملکرده‌اند و نباید تخصصی شوند؟ چرا موال‌ها و حمام‌های فرنگی بد هستند؟ چرا باید روی زمین نشست و غذا خورد و خوابید؟ چرا باید با دست غذا خورد و نه کارد و چنگال؟ چرا اصلاً باید این غذاها را خورد؟ چرا یک مرد باید چند همسر داشته باشد؟ چرا ازدواج‌ها از پیش‌تعیین‌شده بوده و بر مبنای رضایت و عشق زوجین نیستند؟ چرا کودکان را باید نه مادرانشان بلکه خدمت‌کاران خانگی، شیر داده و بزرگ کنند؟ چرا در مهمانی‌های ایرانی، علی‌رغم تشریفات و زحمت زیادی که برای میزبان دارند خوش نمی‌گذرد؟ و بسیاری چراهای دیگر که بخش‌های مختلف فضای خانگی سنتی را به چالش می‌کشند.

تحت تأثیر این فشارها، فضای خانگی رفته‌رفته، مجبور به پذیرش تغییراتی در خود می‌شود که حاصل واردشدن این کنش‌گران جدید به آن است. ازجمله، معماری خانه اعیان و اشراف تغییر می‌کند.

۷۳۹). بنجامین به‌عنوان یک مشاهده‌گر خارجی، ایران آن روز را به جهت مصرف اشیاء تجملی، شبیه فرانسه می‌داند (بنجامین، ۱۳۶۹: ۳۵۲). در این دوره همچنین، روشنایی معابر به‌صورت محدود، ابتدا با چراغ‌های نفتی و دیوارکوب‌ها یا لنت‌های شمعی و بعدتر با دایرکردن کارخانه برق تأمین می‌شود و خیابان‌های منتهی به ارگ سلطنتی روشن می‌شوند. در فضای خانگی نیز با ورود اشیاء روشنایی جدید مانند شمع گچی و مَرَدَنگی، دیوارکوب‌های خورشیدی، چلچراغ و جار، و چراغ‌های الکتریک یا چراغ گاز، امکان تأمین روشنایی در شب، شکستن نظم طبیعی و برگزاری مراسم شبانه فراهم می‌شود.

مواد خوراکی جدیدی که در این دوره وارد ایران می‌شوند، فهرست بلندبالایی دارند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۰: ۱۳۷)؛ موادی چون سیب‌زمینی، گوجه‌فرنگی، توت فرنگی، ترخان، مرزه و... برای نخستین بار وارد کشور شده و برخی دیگر نیز که به دلیل وارداتی بودن (چای، قند و شکر) یا تولید کم داخلی (برنج) گران بودند، در دسترس عموم قرار می‌گیرند. به‌عنوان مثال می‌توان به قند اشاره کرد. از بین پنج صنعت‌گری که ناصرالدین شاه در سال اول حکومت خود، برای آموزش به روسیه می‌فرستد، یکی مأمور یادگرفتن شیوه تصفیه قند و شکر بوده، باین‌حال، کشت چغندر قند در کشور، سال‌ها بعد که پزشک فرانسوی ناصرالدین شاه، بذر آن را با خود به کشور می‌آورد آغاز می‌گردد (پولاک، ۱۳۶۸: ۵) و کارخانه قند در ۱۲۷۴ ه.ش دایر می‌شود (محبوبی اردکانی، ۱۳۷۰: ۱۳۷). مثال دیگر، برنج است که با واردات بذر یک گونه غیربومی از هند توسط صدراعظم و تجربه کشت موفق آن در شمال کشور مصرف آن در کشور رواج می‌یابد. چنانچه در تاریخ رسمی دوره ناصری نیز آمده که درست است پیشتر، در نقاط مختلف ایران، برنج کشت می‌شد، ولی «برنج صدری، از لطافت و نازکی و ربیع و مزه و سبکی بیشتری برخوردار است». و بنابراین «اینک در جمیع الکای مازندران و بلوکات گیلان از همین تخم می‌کارند و به کثرت و وقود صدری هیچ برنج در ایران نمی‌رسد»

نام آن عملکرد نیز خوانده نمی‌شده است» (حائری، ۱۳۸۸: ۵۶). این مسأله حتی در مورد شخص شاه نیز صادق بوده (پولاک، ۱۳۶۸: ۹۸)، اما از اواسط دوره ناصری، ما شاهد ظهور نظام جدیدی از تفکیک فضایی هستیم که ماهیت چندعملکرده فضا را به چالش می‌کشد. در نتیجه، فضاهای تخصصی‌ای برای خوردن، خوابیدن، مهمان و دیگر فعالیت‌ها شکل می‌گیرند که اشاراتی به آن‌ها را در قالب واژگانی چون «اتاق غذا»، «اتاق غذاخوری»، «اتاق خوردن‌گاه» و «اتاق تحریر»، اتاق پذیرایی و مهمان‌داری» و «اتاق آرایش»، «اتاق خوابگاه»، «اتاق سفره‌خانه»، «اتاق دفتر»، «اتاق ناهار»، «اتاق خواب»، «اتاق بزرگ غذاخوری»، «تالار پذیرایی» و «اتاق ناهارخوری»، «اتاق تحریر» و «اتاق کتاب‌خانه» داریم.

در مورد این اشیاء جدید وارد شده به شبکه فضای خانگی نباید تصور کرد که پذیرفته شدن، به معنای پذیرش آن‌ها با کارکردشان در فرهنگ مبدأ بوده است. بسیاری از آن‌ها که در «فرنگستان» آن زمان جزء ابزارهای ضروری بودند، در اینجا بیشتر، کارکردهایی نمادین و تمایزبخش پیدا می‌کنند؛ مثلاً با اینکه صندلی در ایران پذیرفته می‌شود، ولی بسیار روایت شده که ایرانیان در بیرونی خانه‌ها از آن استفاده می‌کنند تا خود را ذیل قشر «صندلی‌نشین‌ها» قرار دهند و گاه حتی این کار را با ناراحتی بسیار و از طریق جمع‌کردن پاها انجام می‌دهند، اما در اندرونی، به همان شیوه قدیمی و راحت خود، روی زمین می‌نشینند (عزیزالسلطان، ۱۳۷۶: ۱۹۸؛ سرنا، ۱۳۶۲: ۱۱۱؛ بنجامین، ۱۳۶۹: ۶۰-۵۹؛ پولاک، ۱۳۶۸: ۵۴؛ کریمی، ۱۴۰۰: ۵۸؛ شیل، ۱۳۶۸: ۵۶). مثال دیگر درباره ساعت شاید گویاتر باشد. دانستن دقیق ساعت در انگلستان پس از انقلاب صنعتی، چنان مهم بوده که در کوچه‌های لندن، «واچ‌من» قرار داده بودند، کسی که زمان را نگه داشته و با جار زدن‌های مکرر به مردم اطلاع می‌داده است (شیروانی، ۱۴۰۳: ۱۳) ولی همین

گزارش برخی از این تغییرات، در پژوهش‌های معمارانه آمده است که به دو مورد اصلی توجه دارند: اول، فرنگی‌کردن ظاهر خانه، شامل اضافه شدن تزئینات (نقاشی و نصب مجسمه)، عناصر جدید (بام شیب‌دار و سنتوری، بالکن، سرستون‌های یونانی، قوس‌های رومی، نرده صراحی)، تغییراتی در نما (تلفیق سبک سنتی با نئوکلاسیک، تقلید کامل از نمای نئوکلاسیک بر روی کل نما)، استفاده از مصالح جدید (آهن سفید جهت پوشش بام و چدن جهت ساخت ستون و نرده) (قبادیان، ۱۳۸۳: ۲۳۸) و دوم، تغییر نظام فضایی آن؛ به این معنا که در کنار خانه‌های حیاط‌دار درون‌گرای داخل شهر، خانه-باغ‌های برون‌گرای اعیانی در شمال آن نیز شروع به ظهور و رشد می‌کنند (ارمغان، ۱۳۹۳: ۱۳۹۵: ۳۹). به عبارت دیگر، در تهرانی که تا پیش از این، معماری همه خانه‌هایش تابع الگویی درون‌گرا بود، تمایلاتی به جایگزین این الگوی سنتی درون-گرای «حیاط در میان خانه» با الگوی برون‌گرای «خانه در میان حیاط» ظاهر می‌شود که نمونه شاخص آن، عمارت‌های خوابگاه و شمس‌العماره در خود کاخ گلستان هستند (درویش‌زانوسی، ۱۳۹۹: ۳۵-۳۴؛ آقالطیفی و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۳۸).

مطالعه ما در اسناد دست اول اما موارد دیگری را به این تغییرات معمارانه اضافه می‌کند، از جمله نمایشی‌کردن برخی بخش‌های سنتی‌تر درونی خانه مانند حوض‌خانه و حمام. به عنوان مثال، از «حوض‌خانه ویلای لوکس یک میلیون دلاری» یحیی خان مشیرالدوله^۱ که میهمانی‌های بزرگ و رسمی به سبک اروپایی و با حضور خارجی‌ها در آن برگزار می‌شود در منابع مختلف بسیار یاد شده است (بنجامین، ۱۳۶۹: ۱۷۶-۱۷۵). همچنین در این دوره شاهد تفکیک عملکردی فضاهای درونی و تخصصی شدن آن‌ها هستیم. به این معنا که در معماری سنتی ایران، «هیچ اتاقی از اتاق‌های خانه، به عملکرد خاصی اختصاص نداشته، تک‌عملکردی نبوده و به

^۱ منظور، آخرین همسر ملک‌زاده، خواهر شاه و زن سابق امیرکبیر است.

کفش‌هایش کنند چون در آن صورت می‌بایست هم- زمان شلوارش را نیز از تن به درمی‌آورده که قابل اجرا نبوده است (فووریه، ۱۳۶۸: ۱۸۴-۱۸۳). استفاده از کارد و چنگال به هنگام غذا خوردن نیز از همین موارد است و بحث بر سر آن چنان بالا می‌گیرد که نشریات تا مدت‌ها به آن می‌پردازند.

اما پیوند بین کنش‌گران، علی‌رغم سختی‌هایش، همیشه نیز موفقیت‌آمیز نبوده است. مثلاً از نظر تأمین دما، هرچند در این دوره، بخاری آهنی وارد می‌شود (فووریه، ۱۳۶۸: ۱۸۴-۱۸۳)، ولی به دلیل کمبود هیزم در ایران، عملاً امکان استفاده دائمی از آن وجود ندارد. کلنل بر سفرد لوات، کنسول انگلیس در شمال ایران، درباره وضعیت مصرف چوب در دهه‌های پایانی حکومت ناصرالدین شاه می‌نویسد: «با وضع حالیه جنگل طبرستان سال به سال کمتر می‌شود. از سمت جنوب، جنگل را برای زغال می‌سوزانند و از سمت شمال، درخت‌های گردو و چوب‌های سخت را برای چوب بخاری و غیره بی- قاعده می‌برند و عماقرب جنگل تمام خواهد شد و هیچ امید نیست که دولت ایران از این تغافل بیرون بیایند و درصدد آبادی جنگل باشند. (ذبیحی، ۱۳۴۸: ۲۳۶) و یا «سوخت، بد و گران است و متشکل است از بوته‌ها، ریشه گیاهان مختلف... در خانه مردمی که خیلی ثروتمند هستند گاهی منقل پر از آتش کرک انداخته در اتاق می‌گذارند اما به علت خرج زیادی که این کار برمی‌دارد مورد استعمال آن از ترکیه کمتر است» (پولاک، ۱۳۶۱: ۵۶). استخراج ذغال‌سنگ نیز با وجود آنکه از این دوره آغاز می‌شود، ولی علی‌رغم محبوبیتش از سمت اروپایی‌های ساکن در ایران، اما از سمت خود مردم رغبتی دریافت نمی‌کند (پولاک، ۱۳۶۸: ۵۶). بنابراین در این دوره، کماکان، معماری و نیز کرسی، مهم‌ترین ابزارهای تأمین دمای آسایش ساکنان باقی می‌مانند. مثال دیگر در این زمینه، بادبزن قوه‌ای است که در این دوره وارد شده (عزیزالسلطان، ۱۳۷۶: ۱۳۵)، ولی به دلیل ابعاد بزرگی که داشته و مهم‌تر از آن، نبود برق کافی،

ساعت فرنگی با ورود به ایرانی که به زعم بسیاری از مشاهده‌گران خارجی، زمان برای مردمش اهمیت چندانی نداشته (فوکوشیما، ۱۳۹۲: ۴۴۸؛ توحیدلو، ۱۳۹۴: ۳۱۳ نقل از دوگوبینو؛ نجار، ۱۲۷۹: ۲۵) به ابزار تجمل و نماد نوگرایی دارندگان آن تبدیل می‌شود. به‌عنوان مثال، سرنا در وصف علاقه اعیان و اشراف این دوره به داشتن ساعت در خانه‌هایشان می‌نویسد: «میان اشیاء دیدنی، تعداد ساعت‌های دیواری و خاصه ساعت‌های فن‌دولی قابل ملاحظه بودند از همه نوع، از هر شکل و از هر دوره. از لحاظ اعصاب و گوش من، خوشبختانه تمامی ساعت‌ها از کار افتاده بودند والا صدای این همه تیک تاک را کدام گوش و عصب تحمل می‌توانست کرد؟» (سرنا، ۱۳۶۲: ۲۳۵).

این کنش‌گران جدید، با ورود به خانه، گاه برای اتحاد با بعضی کنش‌گران قدیمی دچار مشکل می‌شوند. به‌عنوان مثال می‌توان به رابطه فرش و صندلی نگاه کرد. فرش، مهم‌ترین بخش مبلمان خانه پیشامدرن ایرانی بوده که با آمدن صندلی، اتوریته خود را تا حد زیادی از دست می‌دهد، به طوری که تاج‌السلطنه در روایت از منزل همسر گرجی پدرش که مبلمان غربی دارد، فرش آن را به چیزی یک تکه، پنبه‌ای و «شبییه لحاف» توصیف می‌کند (تاج‌السلطنه، ۱۳۹۳). نظافت فرش نیز با آمدن صندلی به چالشی جدی تبدیل می‌شود. می‌دانیم که با کفش، روی فرش نیامدن، سنت جدی ایرانیان پیشامدرن بوده و آن‌ها در فضاهای سنتی‌شان، براساس همین قواعد پذیرای خارجی‌ها می‌شده‌اند، اما با ورود صندلی، توقعات مهمانان تغییر می‌کند. به‌عنوان مثال، روسیه، نسبت به ضرورت پا به برهنه شرفیاب شدن سفرائش در دربار ناصری اعتراض کرده و حتی یکی از مفاد قرارداد ترکمن‌چای را حذف این الزام خفت‌آور قرار می‌دهد (پولاک، ۱۳۶۸: ۲۵۹) و یا فووریه، پزشک فرانسوی او در بدو ورود به قصر و در نخستین شرفیابی، با پوشیدن لباس کامل نظامی و پوتین، حقه‌ای می‌زند که نتوانند او را مجبور به درآوردن

کماکان نمی‌تواند جایگزین نقش معماری در تأمین دمای آسایش خانه شود.

درخصوص حمام نیز با وجود آنکه می‌دانیم ایرانیان این دوره، با حمام‌های جدید مجهز به دوش، شیر آب گرم و سرد و وان آشنا بوده‌اند (مهدوی، ۱۳۷۹: ۱۰۱؛ ناصرالدین شاه، ۱۳۶۲: ۱۷؛ خان‌شقاقي، ۱۳۵۳: ۲۴۸)، اما جز یک مورد که مربوط به حمام خانه نخستین آرشیتکت ایرانی است و در آن دوش نصب شده، دیگر حمام‌های خانگی، کماکان سنتی‌اند و فقط مانند فضای خانه، درگیر تجمّل بیشتر می‌شوند. مثال دیگر، توالت یا موال است که هرچند ایرانیان، نمونه فرنگی آن را دیده و تجربه کرده‌اند و در لیست تغییراتی بوده که غربی‌ها به محض ورود به خانه‌های ایرانی، آن را برای خودشان مناسب‌سازی می‌کرده‌اند (اتحادیه، ۱۳۸۴: ۱۵۳) ولی به نظر نمی‌رسد در خانه‌های ایرانیان پذیرفته شده باشد، چنانچه در نشریه تمدن نیز که یک سال پس از مشروطه منتشر می‌شود، بحث تندی را درباره آن می‌بینیم (بالسلو، ۱۴۰۰: ۱۱۱-۱۱۲).

درخصوص تخت‌خواب هم ما نشانه‌هایی از وارد شدن آن به ایران این زمان را داریم. به‌عنوان مثال، ذیل تجهیزات نخستین هتل مدرن ایران که در سال ۱۲۵۹ ه.ش به دستور ناصرالدین شاه، با هدف پذیرایی از سفیران و مسافران خارجی، در قزوین ساخته شده، حضور دارد (مراغه‌ای، ۱۴۰۳: ۱۴۱؛ بنجامین، ۱۳۶۹: ۳۷)، ولی به نظر می‌رسد استفاده از آن چندان در بین این طبقه عمومیت نیافته باشد، چنانچه لیدی شیل عنوان می‌کند در تمام دوره حضورش در ایران، روی زمین می‌خوابیده و این رسم عمومی مملکت بوده است (شیل، ۱۳۶۸: ۲۹) و یا دالمانی، از مجادله دکتر فرانسوی‌ای که برای معالجه ظل‌السلطان به اصفهان دعوت شده، بر سر نداشتن تخت‌خواب و الزامش به خوابیدن روی زمین می‌نویسد (دالمانی، ۱۳۳۵: ۳۳۶). فووریه، پزشک فرانسوی ناصرالدین شاه نیز در رد اتهام کثیف بودن تخت‌خواب شاه در جریان سفر سومش به فرنگ، تأکید می‌کند که قطعاً این، کار شخص دیگری از

اطرافیان‌ش بوده، زیرا شاه هیچ وقت «تخت و متکا استعمال نمی‌کرد.» و حتی در قصور سلطنتی، فقط در بستر خاص خودش که برایش از ایران آورده بودند و «یک توشک و چند بالش و لحاف» بود، می‌خوابید (فووریه، ۱۳۶۸: ۳۵۰-۳۴۹). بنابراین، تخت‌خواب غربی نمی‌تواند به بخشی از فرهنگ مردم تبدیل شود. علت را در چه باید دید؟ رضا قلی میرزا که در ۱۲۱۶ ه.ش در لندن ساکن است، درباره تجربه خوابیدنش روی این تخت‌خواب‌های غربی، از دشواری‌های آن‌ها و عدم تناسبش با عادت ایرانی‌ها در خوابیدن نوشته و نتیجه می‌گیرد: «من در ترک عادات خود در این ملک از هیچ چیز رنجی نکشیدم مگر از این رختخواب» (شیروانی، ۱۴۰۳: ۱۵۱). جدای از عادت‌های بدنی، مسأله تفاوت بالای دمای تابستان و زمستان و روز و شب ایران را هم باید به آن اضافه کرد، چیزی که باعث شده آن را «اقلیم نهایت‌ها» بنامند (بیزلی و هارورسن، ۱۳۹۲: ۲۹) و طبیعی است که همین مسأله، خوابیدن در یک نقطه ثابت را در خانه آن زمان غیرممکن می‌کرده است.

بنابراین در این دوره، برخی کنش‌گران جدید، موفق به ایجاد پیوند با هم و با برخی کنش‌گران قدیمی شده و کنش‌گر- شبکه جدیدی را در فضای خانگی ایرانیان شکل می‌دهند؛ کنش‌گر- شبکه‌ای که معماری نمایشی و غربی آن و نیز فضای داخلی مبله و تک‌عملکرده و مملو از اشیائش، آن را بسیار متفاوت از معماری غیرنمایشی و نیز فضاهای درونی ساده و خلوت و چندعملکرده خانه‌های قدیم ایران کرده است. حال این فضای جدید، برای بقا و استمرار باید بتواند از پس آزمون‌های استحکام رقبا برآید.

۵/۳ آزمون‌های استحکام و جعبه سیاه شدن فضای خانگی جدید

دوره ناصری و به ویژه اواخر آن، زمانه مخالفت با تقریباً هر عنصر جدیدی در فضای عمومی است. «فرنگی‌مآبی» در این دوره، به‌عنوان یک برچسب تحقیرآمیز و در قالب خشونت‌نمادین علیه نوگرایی، به افراد زده می‌شود و ابایی از اشکال فیزیکی و

تعریف می‌شود (بالسلو، ۱۴۰۰: ۵۹). چنانچه اثرات آن را در جامعه امروز ایران را نیز می‌بینیم و پژوهش‌هایی که نشان می‌دهند مردان امروز ایرانی، نقش خود را در خانواده متفاوت از کلیشه‌های سنتی پذیرفته‌اند و عاشق‌پیشگی، غیرتی نبودن، محدودسازی خویشتن، بخش‌های مهمی از هویت امروز آن‌هاست (افراسیابی و ضیا کاشانی، ۱۴۰۰). زن نیز در این دوره، ماهیتی اساساً متفاوت پیدا کرده و دیگر در حکم زمین کشت و زرع مرد یا مخزن انتقال ژن نیست، بلکه، «شریک رنج و راحت مرد» و «ملکه مملکت کوچک خانه» معرفی می‌شود (نشریه شکوفه، ۱۳۳۱ ه.ق). چنانچه در رساله زن‌نوشته و جنجالی «معایب الرجال» صراحتاً آمده است: «خداوند تبارک و تعالی، مردان و زنان را عاشق و معشوق خلق کرده، نه ظالم و مظلوم» (استرآبادی، ۱۳۷۱). در نظام ارزشی طبقه مورد بحث در این دوران، صیغه و چندهمسری و ارتباط با هم‌جنسان و آمدن، شدیداً طرد شده و درعوض، تأکید بر رابطه با همسر است. روابط زوجین مدرن، طبق نظام ارزشی این طبقه، می‌بایست تک‌همسر و برپایه عشق و انتخاب متقابل باشد (نجم‌آبادی، ۱۳۹۶: ۱۵۴؛ کدیور، ۱۳۹۶: ۷۶) همین مسأله کناررفتن دیگر رقبای جنسی، قدرت زن را در خانواده افزایش می‌دهد. اسناد نیز حاکی از ظهور زوج‌های تک‌همسر مدرنی هستند که مناسبات متفاوتی بینشان برقرار است. سرنا، شاهزاده عصمت‌الدوله، دختر ناصرالدین شاه و شوهرش را «خوشبخت‌ترین و جورترین زن و شوهر تهران» معرفی می‌کند (سرنا، ۱۳۶۲: ۲۳۰). نصرت‌السلطنه، همسر اعظم‌السلطنه نیز مردی تک‌همسر است که بسیار عاشق و شیفته همسرش معرفی شده است (نجم‌آبادی، ۱۴۰۲: ۱۵۷). شیل می‌نویسد که میرزا آقا خان نوری، صدراعظم با همسرش «درست شبیه یک شوهر اروپایی با همسرش رفتار می‌کند، لذا رقیبی برای او به اندرون نیاورده است» (شیل، ۱۳۶۸: ۲۶۷). درباره ارتباط قمرالسلطنه و میرزا حسن خان سپه‌سالار آمده است: «مثل یک جان در دو قالب همدیگر را دوست داشتند، در سفر و حضر با هم بودند» (مونس‌الدوله،

واقعی‌تر خشونت نیز وجود ندارد. سخت‌گیری بخش محافظه‌کار جامعه در پذیرش عناصر نو چنان است که حتی وقتی شخص شاه، ساختمان ۵ طبقه و برون‌گرای شمس‌العماره را در کاخ گلستان می‌سازد، از سوی همسایه‌هایی که معتقدند اندرون خانه‌هایشان در دیدرس قرار گرفته و شاه، اجازه این کار را نداشته، مورد اعتراض قرار می‌گیرد. پیامد آن، علما از او می‌خواهند که دیگر بر طبقات بنا افزوده نشود (کریمی، ۱۴۰۰: ۶۰). در چنین فضای ملتهب و حساسی، چطور می‌شده این فضای خانگی جدید را که بسیاری از اجزای آن با اشکال سنتی خانه و زندگی خانگی متفاوت بوده، نمایش داده و همچنان در امان ماند؟

اهمیت این مسأله، زمانی بهتر درک می‌شود که به یاد بیاوریم در تقسیم‌بندی ادوارد هال از فضا، روابط بین افراد نیز بخش سوم فضا را می‌سازد که او به آن، فضای سیال می‌گوید. آنچه تاکنون گفتیم بیشتر مربوط به تغییرات معماری و نیز اشیاء درون خانه و روابط آن‌ها با یکدیگر بوده ولی نباید فراموش کرد که مجموعه این‌ها روابط اهل خانه را با یکدیگر نیز تغییر داده و مناسبات جدیدی را حکم‌فرما می‌کند. به‌عنوان مثال، با آمدن اشیاء جدید و روشنایی معابر، نقش بخشی از نوکرها که پیشاپیش آقای خانه حرکت کرده و فانوس حمل می‌کردند بی‌معنا می‌شود و یا تلفن، اعزام نوکرها برای پیام‌رسانی و دعوت و پاسخ به دعوت را غیرضروری می‌سازد. با این حال، یکی از مهم‌ترین تحولات ایجاد شده در خانه‌های این دوره، به روابط بین زوجین مربوط است.

در این دوره، مردان طبقه ممتاز جدید، عقاید و باورهای جدیدی درباره علم، آموزش، میهن‌پرستی، عشق، ازدواج، تمایلات جنسی و بدن خود پیدا می‌کنند. به شیوه جدیدی زندگی کرده، لباس می‌پوشند، غذا می‌خورند، می‌خوانند، تفریح می‌کنند و حتی به شیوه متفاوتی عشق می‌ورزند. آن‌ها تعاریف جدیدی از خودشان دارند و مردانگی در نظرشان «داشتن رفتار بهتر و منصفانه‌تر با زنان»

۱۳۸۰: ۲۶۱). نجم‌آبادی معتقد است که تأثیر تحولات این دوره چنان بوده که تا دهه اول ۱۳۰۰ ه.ش، دیگر «بسیاری از زنان طبقه متوسط شهری، به ازدواج به-عنوان مسأله‌ای فردی بنگرند، انتخابی که طرفینش زن و مرد بودند تا قضیه‌ای خانوادگی» (نجم‌آبادی، ۱۴۰۲: فصل اول).

در کنار این تحول مربوط به الگوی روابط صمیمانه، تحول مربوط به روابط بیناجنسی خارج از محدوده خانواده نیز در این دوران قابل توجه است. در جامعه‌ای که فضاها و مناسک، همه به‌طور تک‌جنسی و جداگانه برگزار می‌شود و حتی معاشرت‌های «خانوادگی» در آن، نادر گزارش شده (سرنا، ۱۳۶۲: ۷۱)، حضور در جمع‌ها و محیط‌های مختلط و دگرجنس‌پذیر و تبدیل شدن آن به یک مطالبه جدید نمی‌تواند موضوع کم‌اهمیتی باشد. اعضای طبقه ممتاز نو، به‌تدریج، از مهمانی‌های مدل ایرانی که برای میزبان، «پرزحمت» و برای میهمان «ملال‌آور» تلقی می‌شوند (تاج‌السلطنه، ۱۳۹۳) گلایه کرده و درصدد تغییر آن‌ها برمی‌آیند، آن هم با الگو گرفتن از رفتارهایی که در مهمانی‌های اروپایی‌های آن زمان تجربه کرده بودند: مهمانی‌هایی که در آن‌ها «به مدعویین به‌اعلی درجه از هر جهت خوش می‌گذرد و انسان میل می‌کند همیشه مهمانی برود» (سالور، ۱۳۸۰: ۷۴۹). این مهمانی‌ها با رفتارهایی همراهند که بسیاری از خطوط قرمز فرهنگ ایرانی زمانه را نقض می‌کنند، حضور مختلط زن و مرد، میز سوپه و سرو مشروبات الکلی، موسیقی و رقص حضاران، انواع بازی‌های پشت میزی و قمار، تماشای حرکات نمایشی مانند ژیمناستیک، و فعال بودن حضاران و محدود نشدن مجلس به صرف خوردن و گفت‌وگوی تک‌جنسی حضار (مستوفی، ۱۳۹۵: ۵۶۴؛ عزیزالسلطان، ۱۳۷۶: ۴۵۱؛ دالمانی، ۱۳۳۵: ۲۰۰-۱۹۹).

در چنان بستری، چطور می‌شده چنین فضاهای خانگی جدیدی را که مملو از عناصر «متجدد» مشکوک» هستند، ساخت و در برابر هجمه‌های دیگر گروه‌های سنتی‌تر جامعه از آن‌ها محافظت

نمود؟ یا به تعبیر لاتور، از پس آزمون‌های استحکام رقبا برآمد؟ به نظر می‌رسد رواج ساخت خانه‌های دوم یا همان عمارت‌های ییلاقی برون شهری را باید راهکار این طبقه، برای برون‌رفت از این موقعیت پیچیده تعبیر کرد. این عمارت‌ها که در محله‌های شمالی شهر و در همسایگی سفارت‌خانه‌ها و بخش‌های اروپایی‌نشین ساخته می‌شوند، جدای از آنکه نوعی سرمایه‌گذاری خوب در بازار نوظهور زمین و مسکن ایران در این دوران هستند (اتحادیه، ۱۳۸۴: ۱۹) و امکان استفاده از زیرساخت‌ها و حمایت‌های سفارت‌خانه‌های خارجی را در هنگام لزوم فراهم می‌کنند، با فاصله کافی گرفتن از شهر، فضایی امن جهت ساختن تصویری جدید از خود، با استفاده از ظرفیت این خانه‌ها هستند. ضمن آنکه ظهور ابزارهای ارتباطی جدید در این دوره، چون تلگراف، کالسکه و بعدها ماشین، درک افراد از فاصله را نیز متفاوت کرده است.

به این شیوه، کنش‌گران جدید موفق می‌شوند به دور از نگاه‌های کنج‌کاو و پایشگر رقبا، فرصت‌هایی را جهت شکل‌دهی تدریجی به محافل خانگی مدرن خود پیدا کنند. هرچند مناسک این عمارت‌های برون‌شهری، در این دوره بیشتر مردانه‌اند و ما هنوز اثری جدی از حضور زنان ایرانی در آن‌ها نمی‌بینیم، چنانچه عین‌السلطنه در پاسخ به گلایه خانم شارژدفر که چرا همسرش را به مهمانی نیاورده، می‌نویسد: «این کار غریبی بود. هرگز نمی‌بردم. رسم ماها نیست» (سالور، ۱۳۸۰: ۳۳۳) اما به هر حال، در معماری آن‌ها، مرزهای جنسیتی نسبت به قبل سست‌تر شده و همچنین، فرصت‌هایی را برای تمرین شکل دیگری از زیستن گرد هم آورده است، شکلی که به مرور، شهامت و جسارت استفاده از آن‌ها بیشتر می‌شود، به‌طوری‌که از پهلوی اول، ما دیگر شاهد حضور پررنگ‌تر زنان در این فضاها و محافل مختلط‌شان هستیم. حتی برخی مردان این طبقه، همسران دوم خود را که حاصل ازدواج‌هایی مدرن هستند در این فضاها که مخصوص «ضیافت‌های اعیانی‌شان» بوده، اسکان می‌دهند؛

عبارت دیگر، او در همدستی با خانه‌اش، تشکیل شبکه‌ای از کنش‌گران را می‌دهد، شبکه‌ای که در بسیاری از موارد، برای او حتی پیش از عرصه عمومی، فرصت ماجراجویی و داشتن برخی تجربیات جدید را در عرصه خصوصیت فراهم می‌کند. اما جالب آنجاست که در این مسیر مدرن شدن نیز، ایرانی باز از یک استراتژی سنتی آزموده‌شده در این سرزمین استفاده می‌کند و آن، بازتولید منطق اندرونی است. او در مسیر مدرن شدن خود، مرزهای اندرونی-بیرونی را برنداشت، بلکه درواقع با توسل به همان راهکار، اندرونی جدیدی ساخت که حال بتواند در آن، تجربه خلوت با خودی‌ها بدون مزاحمت غیر را داشته باشد؛ اندرونی‌ای که این بار به جای تفکیک بر مبنای «جنسیت»، بر مبنای «سنخیت» عقاید و سبک زندگی‌شان ورود و خروج افراد را فیلتر می‌کند. این خانه‌های ییلاقی بیرون شهری، با آن معماری‌های برون‌گرا و نمایشی و غربی‌شان، با آن فضاهای تخصصی شده مبله و مدرن درونشان، با آن زوج‌های تک‌همسر عاشق‌مسلکشان که مخالف صیغه و تعدد زوجات و دیگر اشکال سنتی روابط جنسی خارج از چارچوب مدرن هستند و نیز با مهمانی‌های دگرجنس‌پذیر هنجارشکن درونشان، همین اندرونی‌های جدید این طبقه هستند. حال، پرسش اینجاست که آیا در چنان بستری، اصلاً ایرانی اگر که فرصت‌هایی جهت عینیت بخشیدن به آن عقاید و تمرین زیست بر مبنای آنها را نداشت، می‌توانست صرفاً با عقاید جدید، مدرن شود؟ اگر که کنج دنجی برای بازاندیشی و بازتعریف مرزهای خودش، روابطش و جهان‌ش پیدا نمی‌کرد و اگر که این خانه‌های جدید با معماری‌های جدید و اشیاء جدیدشان نبودند؟ بدون ساعت و کارد و چنگال و مبل و صندلی و لباس و آرایش و غذاهای فرنگی و وسایل روشنایی غلبه‌کننده بر شب و بازی‌ها و این محافل و مهمانی‌های جدید، می‌شد مدرن شد؟ و آیا اصلاً می‌شد از ایران مدرن صحبت کرد اگر که این عناصر تازه‌وارد دوره ناصری، به ادبیات لاتور، تشکیل کنش‌گر- شبکه جدیدی را در فضاهای خانگی ما نمی‌دادند، بدیهی بودن فرمول‌های پیشین زندگی

مانند تجربه تاتیانا مارکاریان، همسر دوم تیمورتاش (نجم‌آبادی، ۱۴۰۲). این استراتژی درنهایت نیز موفق می‌شود؛ چراکه در اواخر قرن نوزده، نخستین فضاهای خانگی مشابه آن‌ها فرصت ظاهرشدن در درون شهر را نیز پیدا می‌کنند. بنابراین می‌توان گفت که این طبقه، نه با مواجهه مستقیم بلکه به تعبیر آصف بیات، صرفاً با «هنر حضور» خود و پیشروی آرام، سردمدار «ناجنبشی» می‌شود (بیات، ۱۳۹۰) که به تدریج، فراگیر می‌گردد. بسیاری از مطالعاتی که تحولات خاورمیانه را بررسی کرده‌اند از موفقیت و سنخیت این استراتژی با اتمسفر فرهنگی و سیاسی این منطقه می‌گویند و خصوصاً آن را در زمانه‌هایی و برای افراد و گروه‌هایی مؤثر می‌دانند که قدرت کافی برای مواجهه مستقیم را برای نیروهای مخالف ندارند. ازجمله زنان در این جوامع که از طریق آن، عاملیت خود را به تدریج و در حاشیه‌ای امن شکل می‌دهند (مسگر طهرانی و همکاران، ۱۳۹۹).

۶ بحث و نتیجه‌گیری

در این مقاله دیدیم که مدرنیته جهت ورود به ایران، صرفاً متکی بر افراد و ایده‌ها نبوده، بلکه از طیف گسترده‌ای از اشیاء نیز استفاده کرده که امکان ساخت شخصیت جدیدی را برای افراد فراهم کرده‌اند. طبقه ممتاز جدید که افکار و ارزش‌های نوینی را در ذهن خود حمل می‌کرده، با سرمایه اقتصادی و فرهنگی بالایی که دارد، در بزنگاه تغییرات نظام جهانی و متصل شدن ایران به این نظام جدید، می‌خواهد تعریف جدیدی از خودش ارائه دهد. بنابراین، در اتحاد با افراد اروپایی و نیز اشیاء جدیدی که این اتحاد را ممکن و تسهیل می‌کنند، تعریف جدیدی را از خودش به‌عنوان یک انسان ایرانی مدرن ساخته و آن را به نمایش می‌گذارد، انسانی که از هر جهت، متمایز از دیگر طبقات اجتماعی سنتی‌تر است. در این مسیر اما خانه او نقش مهمی ایفا می‌کند. این خانه، هم ابزار مهم او در ساخت، تمرین و نمایش این هویت جدید است و هم سپر امنی که از او در برابر مخالفت‌ها و حمله‌های احتمالی مخالفان حفاظت می‌کند. به

سهم نویسندگان

این مقاله، برگرفته از رساله دکتری زهرا غزنویان در رشته جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه پردیس البرز است که با راهنمایی دکتر محمدرضا جوادی یگانه و مشاوره دکتر آزاده آقالطیفی انجام شده است.

تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌کنند که هیچ‌گونه تعارض منافی در رابطه با این مقاله بین آن‌ها وجود ندارد.

خانگی را به چالش نمی‌کشیدند و با مستحکم کردن پیوندهای خودشان در یک شبکه جدید، فضای خانگی جدید را به «جعبه سیاه» بدیهی‌ای برای آیندگانی که ما باشیم، تبدیل نمی‌کردند؟

منابع مالی

این مطالعه، حمایت مالی نداشته است.

منابع

آبراهامیان، پروان (۱۳۹۶). *ایران بین دو انقلاب*. ترجمه احمد گل‌محمدی، تهران: نی.

آقالطیفی، آزاده و همکاران (۱۳۹۵). *بررسی تحولات گونه‌های معماری مسکونی در تهران با تأکید بر سبک زندگی (پروژه پژوهشی، مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران)*.

بالسلو، سیوان (۱۴۰۰). *مردانگی ایرانی (در اواخر قاجار و اوایل پهلوی)*. ترجمه لغیا عالی‌نیا، تهران: چاپخانه علمی.

برایسون، بیل (۱۳۹۳). *تاریخچه خصوصی خانه*. ترجمه علی ایثاری کسمائی، تهران: آموته.

بنجامین، اس. جی. دبلیو (۱۳۶۹). *سفرنامه بنجامین (اولین سفیر آمریکا در ایران در عصر ناصرالدین شاه)*. ترجمه محمدحسین کردبچه، تهران: سازمان انتشارات جاویدان.

بیات، آصف (۱۳۹۰). *زندگی همچون سیاست (چطور مردم عادی، خاورمیانه را تغییر می‌دهند؟)*. ترجمه فاطمه صادقی، آمستردام: انتشارات دانشگاه آمستردام.

بیزلی، الیزابت و هارورسن، مایکل (۱۳۹۲). *معماری و آبادانی بیابان: بناهایی برای زیستن در فلات ایران*. ترجمه مهدی گلچین عرفی و نگار صبوری، تهران: روزنه.

پلو، دبور (۱۳۹۸). *معماری انزوای زنان در آفریقای غربی*. در جری اسمیت و دیگران

اتحادیه، منصوره (۱۳۸۴). *مراسلات طهران؛ نامه‌های مباشر میرزا حسین خان مبصرالسلطنه از تهران به کاشان*. تهران: کتاب سیامک.

ارمغان، مریم (۱۳۹۳). *سیر تحول معماری داخلی و فرهنگ زندگی در عمارت‌های اعیانی دوره قاجار (کاخ‌ها و خانه‌های تهران) (پایان‌نامه دکتر)*. دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه آزاد قزوین.

استرآبادی، بی‌بی خانم (۱۳۷۱). *معایب الرجال در پاسخ به تأدیبات النساء*. آمریکا: انتشارات Midland.

اسکرس، جنیفر (۱۴۰۰). *فرهنگ و زندگی در ایران عصر قاجار*. ترجمه علیرضا بهارلو. تهران: دانیار.

اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۸۰). *المآثر و الآثار*. تهران: اساطیر.

افراسیابی، حسین و ضیا کاشانی، سید ضیاء (۱۴۰۰). *تفسیر مردان از تغییر نقش خود در خانواده: یک مطالعه داده‌بنیاد*. جامعه‌شناسی نهادهای اجتماعی، ۸(۱۷)، ۱۵۸-۱۴۱.

<https://ssi.journals.umz.ac.ir/article.html۳۴۹۸cle>

انصاری، حمید (۱۳۹۵). *تحلیلی بر معماری معاصر ایران*. تهران: سبزان.

دالمانی، هانری رنه (۱۳۳۵). سفرنامه از خراسان تا بختیاری. ترجمه علی‌محمد فره‌وشی، تهران: مؤسسه مطبوعاتی امیرکبیر.

درویش‌زادوسی، فرشته (۱۳۹۹). بررسی عمارت‌های اندرونی کاخ گلستان (با استناد به متون تاریخی و عکس‌های دوره ناصری). مطالعات ایران‌شناسی، ۱۸(۶)، ۲۳-۵۵.

<https://ensani.ir/fa/article/download/574381>

ذبیحی، مسیح (۱۳۴۸). *استرآبادنامه*. تهران: نشر امیرکبیر.

روزلین، سلین (۱۳۹۶). همه جزئیات درباره‌ی هال: یک مثال پارسی. در ایرین سیراد (ویراستار)، *در خانه: یک انسان‌شناسی فضای خانگی*. (ترجمه زهرا غزنویان و همکاران). تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.

سالور، قهرمان میرزا (۱۳۸۰). *روزنامه خاطرات عین‌السلطنه: روزگار پادشاهی سلسله پهلوی ۱۳۲۴-۱۳۱۰*، تهران: اساطیر.

سرنا، مادام کارلا (۱۳۶۲). *آدم‌ها و آیین‌ها*. ترجمه علی‌اصغر سعیدی، تهران: چاپ نقش جهان.

سیراد، ایرین (۱۳۹۶). پنجره‌های هلندی؛ پاکدامنی و هرزگی زنانه. در ایرین سیراد (ویراستار)، *در خانه: یک انسان‌شناسی فضای خانگی*. (ترجمه زهرا غزنویان و همکاران). تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.

شریف‌زاده، رحمان (۱۳۹۷). *مذاکره با اشیاء (برونو لاتور و نظریه‌کنشگر-شبکه)*. تهران: نی.

شیرازی، عالی‌ه خانم (۱۳۹۷). *چادر کردیم رفتیم تماشا*. تهران: اطراف.

شیروانی، علی‌اکبر (۱۴۰۳). *آسمان لندن زیاده می‌بارد*. تهران: اطراف.

شیل، لیدی مری (۱۳۶۸). *خاطرات لیدی شیل (همسر وزیر مختار انگلیس در اوائل*

ویراستاران)، *دگردیسی‌های فضای خانگی؛ نمونه‌هایی از دو سده اخیر*. (ترجمه زهرا غزنویان و همکاران). تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.

پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۸). *سفرنامه پولاک؛ ایران و ایرانیان*. ترجمه کیکاووس جهان‌داری، تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی.

تاج‌السلطنه (۱۳۶۱). *خاطرات تاج‌السلطنه*. تهران: نشر تاریخ ایران.

تاج‌السلطنه (۱۳۹۳). *سرگذشت شاهزاده خانم ایرانی*. تهران: انتشارات دنیای اقتصاد تابان.

توحیدلو، سمیه (۱۳۹۴). *حیات اقتصادی ایرانیان در دوره مشروطه*. تهران: هرمس.

تهرانی کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۷۹)، *مشاهدات و تحلیل اجتماعی و سیاسی از تاریخ انقلاب مشروطیت ایران*. تهران: شرکت سهامی انتشار.

تیلی، کریستوفر وای و همکاران (۱۴۰۰). *راهنمای فرهنگ مادی*. ترجمه محمدسعید ذکائی و همکاران، تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.

جهان‌بگلو، رامین (۱۳۸۷). *ایران و مدرنیته: گفت‌وگوهایی با پژوهشگران ایرانی و خارجی در زمینه رویارویی ایران با دستاوردهای جهان مدرن*. ترجمه حسین سامعی، تهران: قطره.

حائری مازندرانی، محمدرضا (۱۳۸۸). *خانه، فرهنگ، طبیعت: بررسی معماری خانه‌های تاریخی و معاصر*. تهران: مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.

خان‌شقاقی، حسین‌قلی (۱۳۵۳). *خاطرات ممتحن‌الدوله؛ زندگی‌نامه میرزا محمد مهدی خان ممتحن‌الدوله شقاقی*. تهران: امیرکبیر.

کریمی، پاملا (۱۴۰۰). *زندگی خانگی و فرهنگ مصرفی در ایران*. ترجمه زهرا طاهری، تهران: شیرازه.

گرگور، نیل مک (۱۳۹۴). *یک تاریخ جهان در ۱۰۰ شی*. ع. ترجمه ع. پاشایی و همکاران، تهران: چشمه.

گبین، برم و هال، استوارت (۱۳۹۰). *درآمدی بر فهم جامعه مدرن؛ کتاب یکم (صورت‌بندی‌های مدرنیته)*. ترجمه محمود متحد و همکاران، تهران: آگه.

محبوبی اردکانی، حسین (۱۳۷۰). *تاریخ مؤسسات تمدنی جدید ایران*، تهران: دانشگاه تهران.

مراغه‌ای، زین‌العابدین (۱۴۰۳). *سیاحت‌نامه ابراهیم بیگ*. ترجمه م. ع. سپانلو، تهران: آگه.

مستوفی، عبدالله (۱۳۹۵). *شرح زندگانی من (تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه)*. تهران: هرمس.

مسگر طهرانی، زینب؛ کاظمی، عباس و میرزایی، خلیل (۱۳۹۹). *دیوارهایی که ترک می‌خورند، پیشروی آرام عاملیت زنان*. جامعه‌شناسی نهادهای اجتماعی، ۷(۱۶)، ۳۱۷-۳۴۷.

https://ssi.journals.umz.ac.ir/article_3142_4ce6959d5254093c4dcb309ebcf4a108.pdf

ملدرز، کارین و لائرمز، رودی (۱۳۹۶). *خانگی‌شدن رختشویی*. در ایرین سیراد (ویراستار)، *در خانه؛ یک انسان‌شناسی فضای خانگی*. (ترجمه زهرا غزنویان و همکاران). تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.

مور، هایدی. د (۱۳۹۶). *خانه‌گرایی در مناقشه؛ تجدیدنظری در منابع*. در ایرین سیراد (ویراستار)، *در خانه؛ یک انسان‌شناسی فضای خانگی*. (ترجمه زهرا غزنویان و همکاران). تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.

سلطنت ناصرالدین شاه. ترجمه حسین ابوترابی‌ان، تهران: نشر نو.

صادقی فسایی، سهیلا و عرفان‌منش، ایمان (۱۳۹۴). *مبانی روش‌شناختی پژوهش اسنادی در علوم اجتماعی*، مورد مطالعه: تأثیرات مدرن شدن بر خانواده ایرانی. *فصل‌نامه راهبرد فرهنگ*، ۸(۲۹)، ۶۱-۹۱.

<https://ensani.ir/fa/article/download/347142>

عزیزالسلطان (۱۳۷۶). *روزنامه خاطرات عزیزالسلطان (ملیجک ثانی)*. تهران: انتشارات زریاب.

عیسوی، چارلز (۱۳۶۲). *تاریخ اقتصادی ایران (عصر قاجار، ۱۳۳۲-۱۲۱۵ ه.ق)*. ترجمه یعقوب آژند، تهران: شرکت افست.

فوران، جان (۱۳۹۸). *مقاومت شکننده؛ تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سال‌های پس از انقلاب اسلام*. ترجمه علی تدین، تهران: رسا.

فوکوشیما، یاسوماسا (۱۳۹۲). *سفرنامه ایران و قفقاز و ترکستان*. ترجمه هاشم رجب‌زاده، تهران: انتشارات دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

فووریه، ژان باتیست (۱۳۶۸). *سه سال در دربار ایران: خاطرات دکتر فووریه پزشک ویژه ناصرالدین شاه قاجار*. ترجمه عباس اقبال آشتیانی، تهران: دنیای کتاب.

قبادیان، وحید (۱۳۸۳). *معماری در دارالخلافه ناصری (سنت و تجدد در معماری معاصر تهران)*. تهران: نشر پشتون.

کاشانی، سالار (۱۳۹۹). *مدرنیته سیاسی در ایران؛ تولد نخستین دولت-ملت ایرانی*. تهران: نشر طرح نو.

کدیور، پریسا (۱۳۹۶). *پرده‌نشینان عهد ناصری*. تهران: گل‌آذین.

ایران. ترجمه آتنا کامل و ایمان واقفی.
تهران: تیسرا.

نجم‌آبادی، افسانه (۱۴۰۲). *جریان‌های پنهان*
خانوادگی. ترجمه محمد سروی زرگر، تهران:
بیدگل.

نشریه شکوفه (۱۳۳۱ ه.ق، محرم ۲۳). *زن کیست؟*
۲، ۲.

هاشمی، علی و قاسمی، یارمحمد (۱۳۹۸). انجام
پژوهش به روش تحلیل تماتیک: راهنمای
عملی و گام‌به‌گام برای یادگیری و آموزش
(مورد مطالعه: مصرف موسیقی دانشجویان
کارشناسی ارشد دانشگاه ایلام). *مجله*
فرهنگ ایلام، ۲۰ (۶۵-۶۴)، ۷-۳۳.

https://www.farhangeilam.ir/article_106790_552fb60a1c819d623b97bdd5826b0caa.pdf

هال، ادوارد. تی (۱۳۸۴). *بعد پنهان*. ترجمه منوچهر
طیبیان. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

مونس‌الدوله (۱۳۸۰). *خاطرات مونس‌الدوله (ندیمه*
حرم‌سرای ناصرالدین شاه). تهران: زرین.

مهدوی، شیرین (۱۳۷۹). *زندگی‌نامه حاج*
محمدحسن کمپانی، امین دارالضرب.
ترجمه منصوره اتحادیه و فرحناز امیرخانی
حسینک‌لو، تهران: نشر تاریخ ایران.

مهدوی، شیرین (۱۳۹۲). *نگاهی به زندگی روزمره*
مردم ایران در اواخر عصر قاجار. *مجله پیام*
بهارستان، ۲ (۱۹)، ۱۱۴-۱۳۲.

<http://noo.rs/dx8Az>

ناصرالدین شاه (۱۳۶۲). *سفرنامه ناصرالدین شاه به*
فرنگ. تهران: تهران: انتشارات مشعل با
همکاری انتشارات غزل.

نجار، عبدالرحیم ابن ابوطالب (۱۲۷۹). *سفینه طالبی*
یا کتاب احمد. اسلامبول: متبعه شمس.

نجم‌آبادی، افسانه (۱۳۹۶). *زنان سیبیلو و مردان*
بی‌ریش؛ نگرانی‌های جنسیتی در مدرنیته

Abrahamian, E. (2017). *Iran between two revolutions*. Trans. A. Golmohammadi. Tehran: Ney. [In Persian].

Afrasiabi, H., & Zia Kashani, Z. (2021). Men's interpretation of the changing roles in the family: A grounded theory study. *Sociology of Social Institutions*, 8(17), 141-158. Retrieved from

https://ssi.journals.umz.ac.ir/article_3498.html [In Persian].

Aghalatifi, A., et al. (2016). *A study of residential architectural typologies in Tehran with emphasis on lifestyle (Report)*. Tehran Urban Research

and Planning Center (TURPC). [In Persian].

Alam, A. (2011). Polygyny, family and shara-fat: Discourses amongst north indian muslims, circa 1870-1918. *Modern Asian Studies*, 45(3), 631-668.

<https://doi.org/10.1017/S0026749X10000168>

Allemagne, H.R.d'. (1956). *Safarnameh az Khorasan ta Bakhtiari* [Travelogue from Khorasan to Bakhtiari] Trans. A. Mohammad Farahvashi. Tehran: Amir Kabir Publishing Institute. [In Persian].

- Ansari, H. (2016). *An analysis of contemporary Iranian architecture*. Tehran: Sabzan. [In Persian].
- Appadurai, A. (1988). *The social life of things: Commodities in cultural perspective*. Cambridge University Press.
- Armaghan, M. (2014). *The evolution of interior architecture and lifestyle in the aristocratic buildings of the Qajar period (palaces and houses of Tehran)*. (Doctoral Dissertation, Faculty of Architecture and Urban Planning, Islamic Azad University of Qazvin. [In Persian].
- Astarabadi, B. (1992). *Ma'ayeb al-Rejal: A response to Ta'dib al-Nesvan*. USA: Midland Publishing. [In Persian].
- Aziz al-Sultan. (1997). *Diary of Aziz al-Sultan (Malijak-e-sani)*. Tehran: Zaryab Publishing. [In Persian].
- Balslev, S. (2021). *Iranian masculinities (late Qajar and early Pahlavi)*. Trans. L. Alinia. Tehran: Elmi Press. [In Persian].
- Bayat, A. (2011). *Life as politics: how ordinary people change the Middle East*. Trans. F. Sadeghi. Amsterdam: University of Amsterdam press. [In Persian].
- Beazley, E. & Harverson, M. (2013). *Architecture and desert development: buildings for life on the Iranian plateau*. Trans. M. Golchin Orfi & Negar Sabouri. Tehran: Rozaneh. [In Persian].
- Benjamin, S.G.W. (1990). *Persia and the persians: Travel memoirs of the first American ambassador to Iran during Naser al-din Shah's reign*. Trans. M. Kordbacheh. Tehran: Javidan. [In Persian].
- Bryson, B. (2014). *At home: A short history of private life*. Trans. A. Issari Kasmaei. Tehran: Amoot. [In Persian].
- Cieraad, I. (2004). *Rituels domestiques aux Pays-Bas au XXe siècle: habitudes de vie*. In Jean-François Staszak, J.-F., & Collignon, B. (Eds.), *Espaces domestiques: Construire, habiter, représenter*. Paris: Bréal.
- Cieraad, I. (2017). Domestic spaces. In Douglas Richardson, Noel Castree, Michael F. Goodchild, Audrey Kobayashi, Weidong Liu, Richard A. Marston (Eds.), *The International Encyclopedia of Geography: People, the Earth, Environment and Technology*. Wiley.
- <https://doi.org/10.1002/9781118786352.wbieg0133>
- Cieraad, I. (2017). Dutch windows: Female chastity and wantonness. In I. Cieraad (Ed.), *At home: An anthropology of domestic space* [Trans. Z. Ghaznavian et al.]. Tehran: Research center for culture, art and communications. [In Persian].
- Darvish-Zanoosi, F. (2020). A study of the inner buildings of Golestan palace (based on historical texts and Qajar-era photographs). *Iranology*

- Studies, 18(6), 23-55. Retrieved from
<https://ensani.ir/fa/article/download/574381> [In Persian].
- Duben, A. & Behar, C. (2002). *Istanbul households: marriage, family and fertility, 1880-1940* (Vol. 15). Cambridge University Press.
<https://assets.cambridge.org/97805213/83752/sample/9780521383752ws.pdf>
- E'tamad al-Saltaneh, M. (2001). *Al-Ma'aser wa al-Asar*. Tehran: Asatir. [In Persian].
- Ettehadieh, M. (2005). *Morasellat Tehran: Letters of the agent of mirza Hossein khan mobser al-saltaneh from Tehran to Kashan*. Tehran: Ketab-e Siamak. [In Persian].
- Feuvrier, J. (2019). *Fragile resistance: A history of Iran's social movements from the Safavid era to post-revolution years*. Trans. A. Tadayyon. Tehran: Rasa. [In Persian].
- Flandin, J. (1989). *Three years at the court of Iran: Memoirs of Dr. Flandin, personal physician to Naser al-Din Shah Qajar*. Trans. A. Eqbal Ashtiani. Tehran: Donyaye Ketab. [In Persian].
- Fukushima, Y. (2013). *Travelogue of Iran, the caucasus, and Turkestan*. Trans. H. Rajabzadeh. Tehran: Iran cultural studies. [In Persian].
- Ghobadian, V. (2004). *Architecture in Naserid Tehran: tradition and modernity in contemporary Tehran architecture*. Tehran: Pashootan. [In Persian].
- Gieben, B. & Hall, S. (2011). *Understanding modern societies: Volume 1 - formations of modernity*. Trans. M. Motahhed et al. Tehran: Agah. [In Persian].
- Göle, N. (2017). *Snapshots of Islamic modernities. Multiple modernities*. Routledge. 91-118. (Trans. T. Y. Levin). <https://www.jstor.org/stable/pdf/20027616.pdf>
- Haeri Mazandarani, M. (2009). *Home, culture, nature: A study of historical and contemporary Iranian houses*. Tehran: Urban Planning and Architecture Research Center of Iran. [In Persian].
- Hall, E. T. (2005). *The hidden dimension*. Trans. M. Tabibian. Tehran: University of Tehran. [In Persian].
- Hashemi, A. & Ghasemi, Y. (2019). *The-matic analysis as a research method: A practical guide for learning and teaching (case study: music consumption by MA students at Ilam University)*. *Ilam culture*, 20(64-65), 7-33. Retrieved from https://www.farhangeilam.ir/article_106790_552fb60a1c819d623b97bdd5826b0caa.pdf [In Persian].

- Inoue, M. (2003). Regendering domestic space: Modern housing in prewar Tokyo. *Monumenta Nipponica*. 58(1), 79-102.
<https://www.jstor.org/stable/3096752>
- Issawi, Ch. (1983). *The economic history of Iran (Qajar era, 1836-1914)*. Trans. Y. Azhand. Tehran: Offset Company. [In Persian].
- Jahanbagloo, R. (2008). *Iran and modernity: Dialogues with Iranian and foreign scholars on Iran's encounter with the modern world*. Trans. H. Samei. Tehran: Ghatreh. [In Persian].
- Kadivar, P. (2017). *The veiled women of the Naserid period*. Tehran: Golazin. [In Persian].
- Karimi, P. (2021). *Domestic life and consumer culture in Iran*. Trans. Z. Taheri. Tehran: Shirazeh. [In Persian].
- Kashani, S. (2020). *Political modernity in Iran: The birth of the first Iranian nation-state*. Tehran: Tarh-e No Publishing. [In Persian].
- Khan-Shaqaqi, H. (1974). *Memoirs of Momtahan al-Dowleh: Biography of mirza Mohammad Mahdi khan Momtaken al-Dowleh Shaqaqi*. Tehran: Amir Kabir. [In Persian].
- Kopytoff, I. (1986). *The social life of things; commodities in cultural perspective*. Cambridge University Press.
- Kracauer, S. (1993). Photography. *Critical Inquiry*. 19(3). 421-436.
- Laroche-Joubert, B. (2004). Confort et solitude dans les écrits florentins de la Renaissance. In J-F. Staszak & B. Collignon (Eds.), *Espaces domestiques: Construire, habiter, représenter*. Éditions Bréal.
- Latour, B. (1987). *Science in action: how to follow scientists and engineers through society*. Harvard University Press.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory*. Oxford University Press.
- MacGregor, N. (2015). *A history of the world in 100 objects*. Trans. A. Pashaei et al. Tehran: Cheshmeh. [In Persian].
- Mahboobi Ardakani, H. (1991). *The history of modern civil institutions in Iran*. Tehran: University of Tehran. [In Persian].
- Mahdavi, S. (2000). *Biography of haj Mohammad Hassan Kompani, Amin al-zarb*. Trans. M. Ettehadieh & Farahnaz Amirkhani Hoseynkloo. Tehran: Iranian History. [In Persian].
- Mahdavi, S. (2013). A glimpse of everyday life in late Qajar Iran. *Payam-e Baharestan*, 2(19), 114-132. Retrieved from <http://noo.rs/dx8Az> [In Persian].
- Maraghe'i, Z. (2024). *Travelogue of Ebrahim Beyg*. Trans. M. A. Sepanlou. Tehran: Agah. [In Persian].
- Mesgarteherani, Z; Kazemi, A. & Mirzaee, Kh. (2020). *Cracking walls: The slow*

- advance of women's agency. *Sociology of Social Institutions*, 7(16), 317-347. Retrieved from https://ssi.journals.umz.ac.ir/article_3142_4ce6959d5254093c4dcb309ebcf4a108.pdf [In Persian].
- Meulders, K & Laermans, R. (2017). Domesticating laundry. In Irène Cieraad (Ed.), *At Home: An Anthropology of Domestic Space* [Trans. Z. Ghaznavian et al.]. Tehran: Institute for Culture, Art, and Communication. [In Persian].
- Moones al-Dowleh. (2001). *Memoirs of Moones al-Dowleh (lady-in-waiting to Naser al-Din Shah)*. Tehran: Zarrin. [In Persian].
- Moore, H. D. (2017). Home-oriented conflict: A reassessment of resources. In Irène Cieraad (Ed.), *At Home: An Anthropology of Domestic Space* [Trans. Z. Ghaznavian et al.]. Tehran: Research center for culture, art and communications. [In Persian].
- Mostowfi, A. (2016). *My life story: Social and administrative history of the Qajar period*. Tehran: Hermes. [In Persian].
- Najjar, A. A. R. E. A. T. (1900). *Safineye Talebi or book of Ahmad*. Istanbul: Shams Printing House. [In Persian].
- Najmabadi, A. (2017). *Women with mustaches and men without beards: Gender anxieties of Iranian modernity*. Trans. A. Kamel & I. Vaqefi. Tehran: Tisa. [In Persian].
- Najmabadi, A. (2023). *Hidden family currents*. Trans. M. Sarvi Zargari. Tehran: Bidgol. [In Persian].
- Naser al-Din Shah. (1983). *Travelogue of Naser al-Din Shah to Europe*. Tehran: Mash'al & Ghazal Publishers. [In Persian].
- Pellow, D. (2019). The architecture of women's seclusion in west Africa. In J. Smith et al. (Eds.), *Transformations of domestic space: Examples from the last two centuries* [Trans. Z. Ghaznavian et al.]. Tehran: Research Center For Culture, Art And Communications. [In Persian].
- Polak, J. (1989). *Polak's travelogue: Iran and Iranians*. Trans. K. Jahandari. Tehran: Kharazmi Publishing Co. [In Persian].
- Roselin, C. (2017). All about the hall: A Parisian example. In I. Cieraad (Ed.), *At Home: An Anthropology of domestic space* (pp. 99-111) [Trans. Z. Ghaznavian et al.]. Tehran: Research Center For Culture, Art And Communications. [In Persian].
- Sadeghi Fasaee, S. & Erfanmanesh, I. (2015). Methodological foundations of document-based research in social sciences: Case study of modernization's impact on Iranian families. *Strategy for Culture*, 8(29), 61-91. Retrieved from

- <https://ensani.ir/fa/article/download/347142> [In Persian].
- Salour, G. (2001). *Diary of Ein al-Saltaneh: The Pahlavi dynasty era, 1945–1931*. Tehran: Asatir. [In Persian].
- Scarce, J. (2021). *Culture and life in Qajar Iran*. Trans. A. Baharloo. Tehran: Danyar. [In Persian].
- Serena, C. (1983). *People and rituals*. Trans. A. Saeedi. Tehran: Chap-e Naghsh-e Jahan. [In Persian].
- Sharifzadeh, R. (2018). *Negotiating with objects (Bruno Latour and actor-network theory)*. Tehran: Ney. [In Persian].
- Sheit, M. (1989). *Memoirs of lady Sheit (wife of the British minister plenipotentiary during the early reign of Naser al-Din Shah)*. Trans. H. Aboutorabian. Tehran: Nashr-e Now. [In Persian].
- Shirazi, A. (2018). *We wore the chador and went to watch*. Tehran: Atrāf. [In Persian].
- Shirvani, A. (2024). *The sky over London rains too much*. Tehran: Atrāf. [In Persian].
- Shokufeh Magazine (1913, January 01). *Who is a woman?* 2. 2. [In Persian].
- Taj al-Saltaneh. (1982). *Memoirs of Taj al-Saltaneh*. Tehran: Iranian History. [In Persian].
- Taj al-Saltaneh. (2014). *The story of an Iranian princess*. Tehran: Donyaye Eqtesad Taban. [In Persian].
- Tehrani Katouzian, M. (2000). *Observations and socio-political analysis of the history of Iran's constitutional revolution*. Tehran: Sherkat Sahami Enteshar. [In Persian].
- Tilley, C. Y., Kin, W., Koehler, S., Rolands, M., & Spyer, P. (2021). *Handbook of material culture*. Trans. M. Zokaee et al. Tehran: Research center for culture, art and communications. [In Persian].
- Towhidloo, S. (2015). *Economic life of Iranians during the constitutional era*. Tehran: Hermes. [In Persian].
- Zabihi, M. (1969). *Astarabadnameh*. Tehran: Amir Kabir. [In Persian].